

CSEH GÉZA

Szolidaritás és furkósbot-politika.**Az 1956-os magyar forradalom hatása
az NDK diák- és értelmiségi mozgalmaira**

1956 őszén a Budapesti Építőipari és Közlekedési Egyetem Szolnoki Üzemmérnöki Karának címére különös táviratot kézbesített a posta: „Főiskolánk dolgozói a tegnapi és a mai nagygyűlésen megtárgyalták az Önök országában lévő helyzetet, szolidaritást vállalnak az Önök harcával, amelyet az ellenforradalmi elemek ellen indítottak a szocializmus megvédésére.

Szaktársi üdvözlettel: Közlekedési Főiskola Drezda, 1956. október 26.”

A szolnoki egyetemisták, miután első meglepetésükből felocsúdtak, önérzetes, ám bármiféle sértő megjegyzéstől mentes választ fogalmaztak meg és adtak közre a nagy teljesítményű helyi rádióadón: „Egyetemünk ifjúsága és tanszemélyzete közel kétéves igen eredményes baráti kapcsolatban áll a német egyetemmel. A szoros kapcsolat egyik megnyilvánulása a most érkezett távirat is. Ifjúságunk köszönettel veszi együttérzésüket, azonban ezzel párhuzamosan az alábbiakat kell megjegyeznünk: A távirat szövege arra mutat, hogy a drezdaiak a magyarországi helyzetről tévesen vannak informálva. Sajnálatos, hogy a keletnémet sajtó október 23. után három nappal is arról ír, a keletnémet rádió is arról tájékoztatja a német népet, hogy mi, magyarok, ellenforradalmi elemekkel szemben harcolunk. Reméljük, azóta a német sajtó és rádió már Németországban is megfelelő tájékoztatást ad a magyar szabadságharc körülményeiről, annak céljáról és igaz voltáról. Amennyiben nem, úgy ez úton adjuk hírül nektek, német barátaink, hogy Magyarországon a magyar nép nem ellenforradalmi elemek ellen, hanem a független, szabad, demokratikus Magyarországért harcol.”¹

A drezdai főiskola nevében feladott távirat korántsem számított egyedinek a forradalom napjaiban. Az NDK gyáraiból, intézményeiből, iskoláiból, de még az ország legeldugottabb helyeiről, a Keleti-tenger szigetein

¹ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár XXXV. 1. Pártarchívum. 61. f. 1. cs. 1956. 19. ó. e.

működő téeszekből és kisüzemekből is százával érkeztek a hasonló „szolidaritási” üzenetek, amelyekben a keletnémet lakosság támogatásáról és együttérzéséről biztosította a magyar népet az ellenforradalmárok, az imperialista ügynökök és a Horthy-fasiszták elleni harcban.

A táviratok látszólag teljes félreinformáltságot tükröznek, noha ez a legkevésbé sem volt így, és nem is lehetett egy olyan országban, ahol a lakosság a nyugatnémet rádióműsorokat hallgatta, tévéadásokat nézte, és a Nyugat-Berlinben megvásárolt újságokat adta kézről kézre. A város keleti és nyugati szektora között még nem záródott le a határ, és aki akart, átjuthatott nyugatra egészen 1961-ig, a berlini fal felhúzásáig.

A valóság tehát egészen más volt, és erről nemhogy 1956-ban, de még manapság sem sokat tudunk Magyarországon: a magyar forradalom időszakában az Ulbricht-rendszer is válságát élte – igaz, az utca csendes maradt, és a pattanásig feszült politikai helyzet külső jeleit alig lehetett észrevenni. Az 1953 júniusában Kelet-Berlinben és a nagyvárosokban lezajlott munkástüntetésekhez hasonló tömegdemonstrációkra sehol sem került sor, ám a kulisszák mögött, az egyetemek, főiskolák falain belül forró hangulatú diákgyűlések, az értelmiségiek féllégális összejövetelein heves viták folytak. Nagy túlzás lenne állítani, hogy ezt a magyar forradalom híre váltotta ki, hiszen a nyitott nyugati határú országban az ellenállás és a politikai szervezkedés nyíltabb vagy rejtettebb formái 1945-től egészen 1961-ig újra és újra jelentkeztek. Bár a kommunista rendszer hosszú börtönbüntetéssel sújtotta a letartóztatottakat, a menekülés lehetősége a többi szocialista országtól eltérően adott volt, és ez bátorítólag hatott. Aki idejében észrevette, hogy szorul körülötte a hurok, nyugatra távozott, mielőtt az állambiztonsági szervek őrizetbe vehették volna. Az 1956-os év azonban az NDK polgárainak is több izgalmat hozott, és nagyobb reményt keltett bennük. Ebben a XX. szovjet pártkongresszus és a lengyel események mellett a magyar forradalomról érkezett hírek igencsak fontos, talán a legjelentősebb szerepet játszották. Az 1956 kora tavaszán kezdődő időszakot a német szakirodalom „Olvasásnak” (*Tauwetter*) nevezi, amelyet 1957–1958-tól a „Fagy” (*Frost*) követett. Ez a teljes visszarendeződés – sőt, a politikai viszonyoknak még azon is túlmutató megmerevedése – ugyancsak összefüggésben állt a nemzetközi eseményekkel, azon belül is leginkább a magyar forradalom leverésével, a szatellit államokkal kapcsolatos szovjet álláspont negatív irányú elmozdulásával.

Az NDK-ban 1956-ban lejártsódott ellenzéki megnyilvánulások teljes ismertetése nem lehet feladat. Ezért az alábbiakban, az előzmények áttekintése után, csupán a magyar forradalommal is összefüggésbe hoz-

ható diákmozgalmakkal, továbbá a reformkommunista értelmiség szervezkedésével kívánok foglalkozni, amelynek vezető személyiségei többnyire egyetemeken tanítottak.

Előzmények és az „olvadás” időszaka

1956-ban a keletnémet állam gazdasági helyzete és lakosságának életkörülményei már jóval kedvezőbbek voltak, mint három évvel korábban, a berlini felkelés idején. 1953. június 17–18-án elsősorban a felemelt munkanorma és a mindennapi megélhetési gondok miatt vonultak a munkások az utcára. A tüntetések vérbefojtását tömeges megtorlás követte: összesen 1526 személyt fogtak perbe; két halálos, három életfogytiglani és tizenhárom 10–15 évig terjedő fogházbüntetést szabtak ki a bíróságok; az egykori szociáldemokraták jó részét kizárták a pártból. Ugyanakkor a lakosság tartós elégedetlensége miatt 10–25%-kal csökkentették néhány alapfontosságú élelmiszer árát.² 1954–1955-ben tovább javult a helyzet, mivel a Szovjetunió elengedte a háborús jóvátétel utolsó részletét, csökkentette Németországban állomásozó csapatainak ellátási költségét, és visszaadta a használatában lévő nagyüzemeket. Az első ötéves terv (1951–1955) végére az ipari termelés megduplázódott, a munka termelékenysége 55%-kal nőtt; új vaskohászati központ épült az Oderánál, és a már meglévő nehézipari üzemek kapacitását jelentősen bővítették.³ A keletnémet kormány növelhette a lakosság ellátását szolgáló fogyasztási cikkek, mindenekelőtt az élelmiszer-ipari termékek előállítását is, emelhetette a munkabéreket és a nyugdíjakat.⁴ Elsősorban a munkások életkörülményei javultak. Az eredményeket azonban beárnyékolta az NSZK nekilendült gazdaságának látványos sikerei, valamint a nyugatnémet gazdasági csoda kezdete, amelyhez hasonlót a tőkehiányos szocialista tervgazdaság a legnagyobb igyekezet ellenére sem produkálhatott. A német társadalom látens szovjetellenességét enyhítette az 1955-ben létrejött Adenauer–Hruscsov-találkozó eredménye, a szovjet hadbíróságok által elítélt 3300 hadifogoly és civil hazatérése.⁵

² Mary FULBROOK: *Németország története*. Maecenas, Budapest, 1993. 212.; NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula, Budapest, 2002. 498.

³ NÉMETH István: i. m. 499–500.

⁴ NEMES János: *NDK. Német Demokratikus Köztársaság*. Press Publica, Budapest, [2001.] 43–44. /Változó Világ, 48./

⁵ NÉMETH István: i. m. 501.

1956. január 1. és október 1. között 21 187 foglyot engedtek szabadon az NDK börtöneiből és kényszermunkatáboraiából, 21 187 „jogszerűen elítéltet” azonban továbbra is a büntetés-végrehajtási intézetekben tartottak.⁶ Az életszínvonal lassú, ám mégis érzékelhető emelkedése, a politikai nyomás enyhülése, és nem utolsósorban az idő múlása következtében a berlini munkásfelkelés emléke kezdett halványulni. Többnyire már csak az értelmiségiek egy része, az írók, művészek és a tudósok figyelték elégedetlenül az Ulbricht-rezsim taktikázásait saját hatalmának átmentésére. Csupán az alsóbb funkcionáriusok között, a járási és megyei (kerületi) szervezetekben hajtottak végre személycseréket. A kerületi pártbizottságok tisztségviselőinek 60%-át, a 15 kerületi első titkár közül 13-at menesztettek ugyan, de legfelsőbb szinten, a Németország Szocialista Egységpártjának (NSZEP) Központi Bizottságában és Politikai Irodájában nem következett be érdemleges változás.⁷

1956 februárjában Moszkvában az SZKP XX. kongresszusán azonban elhangzott Hruscsov híres titkos beszéde Sztálin és az uralma alatt eltelt évtizedek bűneiről, s az NDK párt- és állami vezetésének is színt kellett vallania a múlttól. Bár a külföldi delegációk nem vehettek részt a XX. kongresszusnak azon az ülésén, amelyen a titkos beszéd elhangzott, de szövegét írásban még Moszkvában, a szálláshelyükön kézhez kapták. Walter Ulbricht és a keletnémet pártküldöttség tagjai az NDK-ba hazatérve a beszéd tartalmát megpróbálták titokban tartani, ám március végén az NSZEP III. konferenciáján a Központi Bizottság tagjaival és a helyi pártszervek küldöttjeivel bizalmasan mégis ismertették. A titkosszolgálati úton nyugatra eljutott Hruscsov-beszédet később az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben az újságok leközölték, és így a keletnémet lakosság egy része, különösen az értelmiségiek elolvasták.

Az NSZEP vezetősége a múltat rendkívül visszafogottan bírálta. Ulbricht 1956. március 4-én a központi pártlapban, a *Neues Deutschland*-ban közzétett nyilatkozatában kijelentette: Sztálin nem tartozik a marxizmus klasszikusaihoz, de saját személyes felelősségét az elkövetett törvényteleniségekben nem ismerte el. Sőt, a pártlap április 29-i számában a Politikai Iroda állásfoglalása egyenesen arról szólt, hogy az NSZEP-ben nem érvényesült a személyi kultusz, az NDK-ban nem került sor tömeges megtorlásokra, ezért nincs helye a vitáknak, és a múlt helyett inkább a jövővel kell foglalkozni. A Politikai Iroda közleménye a továb-

⁶ Ruff Mihály: Magyarország és az NDK kapcsolatairól (1956. november–1958. március). *Múltunk*, 1995/2. 31.

⁷ Uo. 46.

biakban egyenesen az éberségre figyelmeztet, „mivel fennáll a veszélye, hogy az ellenség a megújulási folyamatba beleavatkozik”. Ennek a többi szocialista ország pártvezetéséhez képest is rendkívül merev álláspontnak a legteljesebb mértékben ellentmondott az 1956 tavaszán megkezdődött rehabilitációs akció: június közepéig 691 egykori szociáldemokratát és 11 896 más, politikai okból elítéltet bocsátottak szabadon. Rehabilitálták Franz Dahlemet, Paul Merkert és még több, a legfelsőbb pártvezetés korábban félreállított, letartóztatott vagy fegyelmi büntetésben részesített tagját.⁸ Jóllehet a tömeges rehabilitálások a lakosság megnyugtatósához jelentősen hozzájárultak, az értelmiségiek, köztük az NSZEP reformokat követelő tagjai és egyes funkcionáriusai is joggal vethették Ulbricht szemére: éppen ő, Ulbricht fordul először szembe (legalábbis szavakban) a sztálinizmussal, aki az NDK-ban a szovjet diktátor leghűségesebb hívének és követőjének számított. Sokan a gazdasági és politikai engedményeket is csupán ideiglenesnek tekintették, és jogosan tartottak attól, hogy a külpolitikai helyzet esetleges kedvezőtlené válásával visszatérnek a régi állapotok. Félelmüket a legfelsőbb pártnömenklatúra sérthetetlensége igencsak alátámasztotta.

Az értelmiség legfiatalabb része, az egyetemek és főiskolák hallgatósága a XX. kongresszus után kialakult feszültségekkel és ellentmondásokkal terhes, bonyolult helyzetben különösen érzékenynek bizonyult. A kommunista államrenddel nyíltan senki sem mert konfrontálódni, ám 1956 tavaszától sok felsőoktatási intézményben hangoztattak kisebb jelentőségű, egyébként teljesen ésszerű és rugalmasabb politikai viszonyok között elfogadhatónak tűnő követeléseket. A rostocki és a jénai egyetemen az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörléséért, a greifswaldi egyetemen a társadalomtudományi ismeretek, vagyis a marxista tantárgyak túlzottan magas óraszámának csökkentéséért, Lipszében a nyugati szakirodalom hozzáférhetőségéért szálltak síkra a diákok.⁹ Egészen sajátosnak számított a Weimari Zenei Főiskola mintegy 200 hallgatójának tüntetése, akik május 2-án saját zenekarukkal az élen végigvonultak a tübingiai város utcáin, és a hatalom által elismert Herbert Roth zeneszerző népdalokat felhasználó, giccses alkotásait parodizálták. Az ártalmatlannak tűnő felvonulást a színház előtti téren a rendőrség erőszakkal oszlatta szét, és ezzel az intellektuális humor iránt érzéketlen

⁸ Lothar KIESLICH: *Kommunisten gegen Kommunisten. Die Intellektuellpolitik der SED im Umfeld des XX. Parteitag der KPdSU und der Ungarn-Aufstands*. Marburg, 2000. 28–29.

⁹ Armin MITTER–Stefan WOLLE: *Untergang auf Raten. Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte*. C. Bertelsmann Verlag, München, 1993. 232–233.

államhatalom maga adott politikai színezetet az ügynek. Walter Ulbricht személyesen foglalkozott az esettel, és az Állambiztonsági Minisztérium pártaktivistái előtt tartott beszédében rossz munkájukért megróttá hallgatósága tagjait, mivel még azt sem tudták kinyomozni, ki szegezte ki a főiskola hirdetőtáblájára a tüntetésre szólító felhívást.¹⁰

Az előbbinél sokkal komolyabbnak minősült május végén a Drezdai Műszaki Főiskola hallgatóinak tüntetéssorozata, akik a nyári, NSZK-beli szakmai gyakorlatok és a nyugati utazások felfüggesztése miatt tiltakoztak. Egy frissen kibocsátott államtitkári rendelet ugyanis előírta, hogy a külföldre utazó diákoknak előzetesen be kell szerezniük a felsőoktatási intézmények és a rendőrség engedélyét. Werner Turski, a drezdai főiskola rektorhelyettese még ennél is merevebb álláspontot képviselt. A rendeletre hivatkozva egyszerűen megtiltotta a nyugati munkavállalást, sőt a Drezdában tanuló, nyugat-németországi illetőségű diákokat sem akarta a nyári szünetre hazaengedni, nehogy ügynöki feladatokra szervezzék be őket, vagy jól fizető álláslehetőségeket ajánljanak a diploma előtt álló végzősöknek. Az intézmény területén három napon át 1000–1500 fő folyamatosan gyűlésezett és tüntetett, mire Turski meghátrált, és engedélyezte az előre bejelentett nyugati utazásokat. Az államtitkári rendelet Berlinben, Halléban és Weimarban is élénk vitákat váltott ki a hallgatók körében, de tüntetésekre nem került sor; csupán aláírásokat gyűjtöttek, és az oktatók egy része is síkraszállt a korlátozások ellen. Leghatározottabban Kockel professzor, a Lipcsei Elméleti Fizikai Intézet igazgatója lépett fel a diákok érdekében. Tizenkét pontos memorandumot intézett az NSZEP Központi Bizottságához, amelynek egyébként maga is tagja volt, és a Harmadik Birodalom utólagos torzszüleményének nevezte azt, hogy az utazások korlátozásával a belső német határt „megerősítik”.¹¹

A XX. szovjet pártkongresszus és az NSZEP Központi Bizottságában is jelentkező ellentétek elbizonytalanították Walter Ulbrichtot és híveit. Az egyetemek falain belül jelentkező diákmozgalmak ellen nem mertek azonnal kemény kézzel fellépni. A fiatalokat mindenekelőtt a rábeszélés és meggyőzés eszközével szerették volna megnyugtatni. 1956. április 27-én a nőmenklatúra tagjai közül legelfogadhatóbbnak számító, szociáldemokratából lett miniszterelnök, Otto Grotewohl a berlini Humboldt Egyetemen tartott gyűlésen a külső politikai kényszerre, a Szovjetunió

¹⁰ Uo. 233–234.

¹¹ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: *Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR. 1945–1961*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1994. 294–295.

közelbelépésének eshetőségére próbálta felhívni a figyelmet, utalva a három évvel korábban levert munkásfelkelésre. Ám arra a kérdésre, hogy miért nem hozták nyilvánosságra Hruscsov titkos beszédét az NDK-ban, már nem tudott elfogadható választ adni. Grotewohl először a titkos beszéd létezését is tagadta, majd azt javasolta, a diákok lépjenek be a pártba, mivel csak a párttagok ismerhetik meg a bizalmas információkat. Ez persze nem volt igaz, hiszen a Hruscsov-beszédet a pártalapszervezetekben sohasem ismertették.¹²

A keletnémet párt- és állami vezetés nagy megkönnyebbülésére a vizsgaidőszak és a nyári szünet hamarosan véget vetett a felsőoktatási intézményekben egyre növekvő feszültségeknek. Ez a nyugalom azonban csak időlegesnek bizonyult, és szeptember–októberben minden kezdődött előlről. A diákok nyugatra utazását és munkavállalását 1956 nyarán a hatályban lévő rendelet ellenére a gyakorlatban még nem korlátozták, júliusban azonban bevezették az általános hadkötelezettséget, mire a fiatalok ismét tiltakozóakciókba kezdtek. A pártsajtó folytonosan kárhoztatta az újraéledő nyugat-németországi militarizmust, de az ifjúság nem tett különbséget a két német állam felfegyverzése között, és a rendkívül terhes, kötelező katonai szolgálat bevezetését a legnagyobb ellenszenvvel fogadta. A feszültségek újraéledésére a hatalom is számított, és ezt politikai neveléssel igyekezett megakadályozni. Erre a dogmatikus szemléletmódra utal Albert Nordennek, a Központi Bizottság tagjának levele, amelyet az egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek pártalapszervezeteinek küldött. Felhívta figyelmüket az egyes alapszervezetek ideológiai elbizonytalanodására, az osztályellenség támadó tevékenységére, és követelte, hogy a leghatározottabban akadályozzák meg a diákok távolmaradását a marxista–leninista tantárgyak óráiról.¹³

Az államhatalom gyengülése és a politikai válság jelei az ipari munkás-ság felerősödött sztrájkmozgalmában is tükröződtek. A gyárakban a Stasi összesített jelentése szerint július 1. és október 7. között 44 alkalommal került sor sztrájkokra, többnyire az alacsony bérek és a normarendezések miatt. Az 1950-es években sem számított ritka eseménynek a munkabeszüntetés, és 1956-ban mind gyakoribbá lett. Október elejétől felerősödött a sztrájkmozgalom, főleg a magdeburgi nehézipari üzemekben.

¹² Ilko-Sascha KOWALCZUK: *Die Niederschlagung der Opposition an der veterinärmedizinischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin in der Krise 1956/1957. Dokumentation einer Pressekonferenz des Ministeriums für Staatssicherheit im Mai 1957.* Berlin, 2000. (2. Auflage.) 9. /Schriftreihe des Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. 6. Band./; Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 235.

¹³ Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 10.

Október közepén már Rostock és Neubrandenburg körzetéből, majd egy drezdai textilgyárból és egy tübingiai gépállomásról is érkeztek rövidebb munkabeszüntetésekéről jelentések.¹⁴ Azt azonban még az állambiztonsági szervek sem tudták kideríteni, hogy a kiéleződő lengyelországi helyzet mekkora hatást gyakorolt a keletnémet lakosokra, akik tömegesen hallgatták a nyugati rádióadások híreit a poznaíni, majd ősszel a varsói eseményekről. Egy október 24-én összeállított Stasi-értékelés szerint helyenként egyenesen a lengyelelles hangulat újraéledését lehetett tapasztalni, ugyanis sokan abban reménykedtek, hogy Lengyelország és a Szovjetunió ellentéte miatt az Odera–Neisse-határt megváltoztatják, és így Németország visszakapja keleti területeit.¹⁵ Október második felében a wismari kikötő, egy ludwigsfeldei ipari üzem és a brandenburgi pályafenntartási főnökség munkásai szüntették be a munkát. Október 27-én a rostocki hajógyár dolgozói és a magdeburgi építőmunkások kezdtek jelentősebb sztrájkba a bérezésre is kedvezőtlenül ható anyaghiány miatt. A kelet-berlini rádió hírmagyarázata szerint a munkások közül egyesek a lengyelországi helyzethez hasonlítják a helyi állapotokat, de a lengyel és magyar eseményeknél sokkal inkább foglalkoznak Walter Ulbricht leváltásának kérdésével. Az Állambiztonsági Minisztérium október 29-i napi jelentése szerint a munkásgyűléseken immár nemcsak a lengyelországi, hanem a magyarországi eseményeket is nyíltan kezdték vitatni, és egyre többen vetették fel, hogy a két ország példáját kellene követni. A jelentés félve idézi egy johanngeorgenstadti bányász kijelentését: „Egy kis szikra is elég lenne, hogy nálunk is kitörjön a felkelés.”¹⁶

A lakosság nagy része felfokozott izgalommal hallgatta az Amerika Hangja, a BBC és a nyugatnémet adók tudósításait, vagy nézte a tévéadásokat a magyarországi forradalomról. Azt azonban csak meglehetősen elfogultsággal állíthatnánk, hogy ennek elsődleges jelentősége lett volna a sztrájkmozgalom fellendülésében, mivel közvetlen összefüggés csupán egy-két esetben mutatható ki. Október 30-án a magdeburgi Dimitrov Gépgyárban történt félnapos munkabeszüntetés azonban kétségtelenül szoros kapcsolatban állt a magyarországi eseményekkel. Az előző napon ugyanis a *Volkstimme* című helyi újságban közzétettek egy szolidaritási nyilatkozatot, amelyben az üzem ifjúmunkásai támogatásukról biztosították a győri Wilhelm Pieck Vagongyár munkásait az ellenforradalmárok elleni harcban. A nyilatkozatot előzetesen táviratban már elküldték

¹⁴ Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 252–253.

¹⁵ Uo. 254.

¹⁶ Uo. 256.

Magyarországra. Amikor a közleményről értesültek, a magdeburgi ifjúmunkások felháborodtak, 25–30-an azonnal letették a munkát, és a Freie Deutsche Jugend (FDJ, ifjúsági szervezet az NDK-ban) helyi titkárától magyarázatot követeltek: ki hatalmazta fel a gyár és az ifjúsági szervezet vezetőségét erre az állásfoglalásra? A körülbelül két órán keresztül tartó heves vitában a fiatalok közül egyesek a szabad választások kiírásának és az NDK kormánya megváltoztatásának kérdését is felvetették, a *Volksstimmét* értéktelen sajtupapírnak nevezték, amely csupa valótlanúságot közöl. Végül közvetlenül ebéd előtt ismét a munkapadokhoz álltak, és ezzel véget ért a munkabeszüntetés.¹⁷ Az Érchegeység területén, az oberlungwitzi harisnyagyárban az ipari tanulók a magyar példára hivatkozva ugyancsak letették a munkát, de más, a magyar forradalommal ténylegesen szolidaritást vállaló munkásmegmozdulásról nincs tudomásunk.¹⁸

A Német Szocialista Egységpart először 1956. október 25-én hozta nyilvánosságra álláspontját a magyarországi eseményekről, amelyeket „ellenforradalmi elemek puccsaként” értelmezett. Két nappal később Walter Ulbricht már elismerte, hogy Magyarországon kétségtelenül követtek el hibákat, de az októberi eseményeket a külső és belső ellenség aknamunkája és árulása következményének tartotta. Az NDK biztonsági szolgálatának emberei a magyarországi szovjet intervenció megindulása után közvetlenül, már november 4-én letartóztatták és a kelet-berlini magyar nagykövetség épületéből eltávolították a Nagy Imre-kormányhoz hű diplomatákat, a legkevésbé sem törődve a nemzetközi jog előírásainak betartásával.¹⁹ Az NDK politikai vezetése a Kádár-kormányt azonnal nagyvonalú támogatásban részesítette, és 22 millió márka értékben pótlólagos áruszállítás keretében ingyenes segílyt nyújtott Magyarország ellátási nehézségeinek leküzdésére. Karl Schirdewan és Friedrich Ebert politikai bizottsági tagok Adolf Heneckével, a Magyarország segélyezésére alakult bizottság elnökével november 20-án Budapestre érkeztek, és az MSZMP vezetőivel közös nyilatkozatot fogalmaztak meg az események értékeléséről. Ebben az NDK álláspontjának megfelelően a „polgári rendszer visszaállítására törekvő” magyarországi erőket fasisztának nevezték. Az NSZEP képviselői azt is kifejtették, hogy a spanyol nemzetközi brigádok mintájára német munkások ezrei jelentkeztek önkéntes fegyveres harcra a Kádár-kormány védelmére.²⁰

¹⁷ Uo. 249–251.

¹⁸ Uo. 255.

¹⁹ RUFF Mihály: i. m. 31–35.

²⁰ HORVÁTH István–NÉMETH István: ... És a falak leomlanak. Magyarország és a Német Egység (1945–1990). (Legenda és Valóság.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1999. 117–118.

Október végén és november elején azonban a keletnémet lakosság nyugtalanságáról érkező hírek az NSZEP vezetőségét aggodalommal töltötték el. November 8-án a Politikai Iroda az esetlegesen kirobbanó felkelés leverésére tervezetet fogadott el. Az első lépcsőben a rendőrség, a Stasi felfegyverzett állománya és a munkásőrség (*Kampfgruppen*) tagjait vetették volna be. Amennyiben a lázadás leveréséhez nem elegendőek, a néphadsereg nehézfegyverekkel sietett volna segítségükre, és csupán a harmadik lépcsőben számítottak a szovjet hadsereg közbeavatkozására.²¹ A vészhelyzetre vonatkozó forgatókönyv jóváhagyásával egyidejűleg Walter Ulbricht elnökletével és hét további vezető funkcionárius, köztük Grotewohl, Honecker és Schirdewan részvételével különbizottság alakult, amely a szükségállapot kihirdetése esetén a fegyveres erőket irányította volna.²²

A keletnémet pártvezetés félelme ellenére a munkások mégsem vonultak az utcára, és az országot megbénító általános sztrájk sem alakult ki. A munkások többségét visszariasztotta a három évvel korábbi felkelés vérbefojtásának emléke, és csupán a kisebbség vélte úgy, hogy most is történjen valami, mert 1953 júniusa után rövid időn belül kedvezően változott helyzetük.

1956 őszén az NDK-ban nem vonultak az utcára a munkások, a sztrájkok és a gyűlések a gyárkapukon belül zajlottak, és politikai követeléseket viszonylag kevesen mertek hangoztatni. A rendszer mégis válságba került, és Ulbrichtot ismét a bukás fenyegette, akárcsak 1953-ban, ám ennek oka nem annyira a diákmozgalom és a sztrájkhullám, mint inkább az NSZEP reformokat követelő csoportjainak fellépése volt.

Diákmozgalom a berlini Humboldt Egyetemen 1956 október–novemberében

A XX. szovjet pártkongresszus után megkezdődött „olvasás” időszakában a keletnémet egyetemisták és főiskolások körében valóságos divattá vált Sztálin és a személyi kultusz bírálata. Egy október 2-án keltezett Stasi-jelentés szerint a diákok, köztük a lipcsei bölcsészhallgatók, minden olyan anyagot összegyűjtöttek, amiből Sztálin hibáiról lehet olvasni. Mivel az NSZEP III. konferenciáján a XX. pártkongresszussal ellentétben nagyobb leleplezésre, Ulbricht és a rezsim kritikájára nem ke-

²¹ Uo. 257–258.

²² Uo. 254–255.

rült sor, a Stasi szerint a lipcsei diákok csalódottak voltak. Az orvostanhallgatók nyíltan hangoztatták, hogy még a pártkonferencián tett kisebb ígéretekből sem teljesítettek semmit.²³ Az egyetemisták többségét azonban még 1956 őszén sem a politikai kérdések foglalkoztatták, hanem elsősorban az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörlését és a marxista tantárgyak óraszámának csökkentését igyekeztek elérni. A lengyelországi helyzet feszültté válása, majd az utolsó pillanatban lefújt szovjet katonai beavatkozás már inkább a politikai események felé fordította a diákok és az értelmiségiek figyelmét. Önmagukban a lengyelországi események talán nem váltottak volna ki akkora hatást, ám az NSZEP vezetőinek komikusan merev és kapkodó reakciója felizgatta a kedélyeket. Hermann Axen, a párt nagy-berlini kerületének első titkára már október 20-án megtiltotta a lengyel forrásokból származó híryanagok közlését. Két nappal később a *BZ am Abend* (Berlini Esti Újság) 200 000 kinyomtatott példányát begyűjtette, mivel a lap kivonatossan közölte Władisław Gomułka-nak, a Lengyel Egyesült Munkáspárt újonnan megválasztott első titkárának beszédét. Ugyancsak bevonták a *Wochenpost* egyik számát is, amely a júniusi poznańi felkelés vádlottjainak peréről tudósított. A Stasi-jelentések szerint az egyetemi hallgatók nemcsak felháborítóknak, hanem egyenesen nevetségesnek tartották az újságok lefoglalását és a kormány félelmét a valóság közlésétől. A berlini diákok tömegesen látogattak el a Lengyel Kultúra Központjába, hogy a *Trybuna Ludu* számaihoz hozzájussanak, és a lengyel újságokat szlavisztikában jártas társsaikkal fordították le.²⁴

A tavasz óta tartó, ám többnyire csendben, az egyetemeken és főiskolákon belül zajló viták október végén–november elején érték el csúcspontjukat, és ekkor már néhány helyen a politikai rendszer elleni tiltakozó akcióra is sor került. Az ifjúság radikalizálódására az országosan jelentkező sztrájkhullámnál és a lengyel válság híreinél lényegesen nagyobb hatása lehetett a magyar forradalomról szerzett értesüléseknek, az erről sugárzott nyugati rádió- és tévéadásoknak. Elsősorban annak, hogy Magyarországon időlegesen sikerült megdönteni az egypárti diktatúrát, és ebben a kezdeményező szerepet éppen a diákság játszotta. A keletnémet egyetemi mozgalmak szinte majdnem minden városban felerősödtek, ahol jelentősebb felsőoktatási intézmény működött. Egy-

²³ Uo. 260–261.

²⁴ Uo. 262–263. – Ehhez hasonló jelenségre csak 32 évvel később került sor ismét, amikor a *Szputnyik* folyóiratot betiltották az NDK-ban, és az egyetemisták a Szovjet Kultúra Házában csemegéztek a peresztrójka tiltott gyümölcseiből.

mással azonban a Stasi állandó jelenléte miatt nem álltak közvetlen kapcsolatban, ugyanis együttműködés kialakítása államellenes szervezkedésnek minősült volna, és a rövid időszak ezt egyébként sem tette lehetővé, mivel 2-3 hét leforgása után minden lecsendesedett.

A diákmozgalom leghevesebben a fővárosban, Kelet-Berlinben jelentkezett, ahol október 25-én a Humboldt Egyetemen rendezett pártaktívaüléssel vettek nagyobb lendületet az események. Az ülésen megjelenő Alfred Neumann, a berlini pártvezetőség első titkárát Robert Havemann professzor²⁵ rövidesen sarokba szorította hozzászólásával. A professzor szerint a tömegek hiába követelik a demokratizálódást, mert az ország most is a karrieristák és a régi ortodox vezetők irányítása alatt áll. Havemann figyelmeztette a városi első titkárt, hogy az 1953. júniusihoz hasonló felkelés törhet ki, ha tovább akadályozzák a demokratizálódás folyamatát, és példának a Gomulka-beszédet tartalmazó újság bevonását említette. Az ülés a forró hangulat ellenére rendben zajlott le, igaz, hogy közben a német munkásőrség csapatai többször is elmasíroztak az épület előtt. A magyar forradalom kérdését ekkor még nem vetették fel.²⁶ A politikai rendszerrel inkább szemben álló hallgatók ezen a rendezvényen nem vettek részt, hiszen általában párttagok sem voltak. Egy nem sokkal korábban készült Stasi-jelentés azonban arról tudósít, hogy a Humboldt Egyetemen körülbelül 50 fő részvételével a magát Jakobinus Körnek nevező titkos egyesület tovább működik. A kör tagjai a lengyel ifjúság példáját szerették volna követni: követelték a könyvtár lezárt állományának hozzáférhetőségét, Hruscsov titkos beszédének nyilvánosságra hozatalát, és kinyilvánították egyetértésüket Palmiro Togliatti álláspontjával, amely szerint a sztálinizmus a szovjet társadalom fejlődésének torzszülötte.²⁷

1956 októberének utolsó napjaiban a diákgyűléseken már a magyar eseményeket is nyíltan emlegetni kezdték, ezzel egyidejűleg a helyzet érezhetően kiéleződött. Egy október 28-án keletkezett Stasi-jelentés szerint a hallgatók majdnem minden főiskolán megkísérelték a Lengyel és a Magyar Népköztársaságban folyó „zavargásokat” arra felhasználni, hogy az NSZEP vezetőségével és az állammal szembeni követeléseiket

²⁵ Robert Havemann (1910–1982), kémikus és filozófus. A Humboldt Egyetem Alkalmazott Fizikai-Kémiai Intézetének vezetője. 1943-ban antifasiszta szervezkedésért halálra ítélték, de nem végezték ki, és hadászati szempontból fontos kutatásokat végeztek vele. 1956 őszétől fokozatosan szembefordult az NSZEP politikájával, ezért később eltiltották az egyetemi oktatástól és kizárták a Német Tudományos Akadémia tagjainak sorából.

²⁶ Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 263.

²⁷ Uo. 263–264.

alátámasszák. A gyűléseken és vitákon gyakran írásos határozatok formájában, az FDJ egyetértésével követelték, hogy független diákszervezetek alakulhassanak, az FDJ vonuljon ki a felsőoktatásból, és szüntessék be a társadalmi ismeretek és az orosz nyelv kötelező oktatását. A sajtót különösen hevesen támadták. A párt és az FDJ főiskolai szervezetei képtelenek voltak a hallgatókkal szemben fellépni. Akárcsak a XX. kongresszus után, felerősödtek az NSZEP vezetősége, különösen pedig a Walter Ulbricht elleni hangok, akinek a lemondását követelték. A professzorok számos esetben támogatták a hallgatókat. Bredt, lipcsei orvos-professzor például kijelentette, hogy a kommunizmus nem az emberiség ügyét szolgálja.²⁸

A keletnémet diákmozgalom a legszervezettebben és a legradikálisabb követelésekkel a Humboldt Egyetem Állatorvosi Karán jelentkezett. Noha a munkás–paraszt származásúak aránya a 60%-ot is elérte, a hallgatóknak csupán egytizede volt tagja a pártnak, ami nagyon alacsony aránynak számított a többi egyetemi karhoz képest. Az oktatók között alig fordult elő, hogy valaki belépett volna az NSZEP-be, sőt 1956-ban már a korábbi tagok is kezdtek kilépni a pártból, bár ezzel karrierjüket veszélyeztették. Ráadásul a berlini állatorvostan-hallgatók ellenzékiisége már jóval korábban megnyilvánult. 1950-ben, amikor a kart Greifswald-ba akarták áttelepíteni, a diákok és a tanárok egységesen szembeszegültek a párthatározat végrehajtásával, és sikeresen megakadályozták az átköltöztetést a Keleti-tengerhez közeli kisvárosba. Később százával távoztak Nyugat-Berlinbe, ahol jórészt ők képezték a Szabad Német Egyetem újonnan szervezett állatorvosi karának hallgatóságát és tanári karát. A Kelet-Berlinben maradt diákok az 1953. június 17-i munkásfelkelésben aktívan részt vettek. A hallgatók három évvel később, 1956 őszén már nemcsak a szocializmus megreformálását és demokratizálását, hanem sokan közülük a társadalmi rendszer teljes megváltoztatását, az NSZEP egyeduralmának megszüntetését, és a szabad választások kiírását követelték.²⁹ Rendszeresen jártak gyakorlatra vidékre, ahol közvetlenül szembesültek a mezőgazdaság problémáival, az erőszakos kollektivizálás és a kisbirtokokat megnyomorító intézkedések hatásával. Mindez tovább erősítette szembenállásukat, és a többi egyetemistához képest radikálisabbá tette őket.

1956. október 31-én este a keletnémet munkásőrség két századát az orvosi és az állatorvosi kar épülete elé vezényelték. Vogel, a berlini vá-

²⁸ Uo. 265–266.

²⁹ Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 14–15.

rosközpont parancsnoka az eligazításon elrendelte: amennyiben az egyetemisták utcai tüntetésre indulnának, verjék össze őket úgy, hogy „...csontjaikat saját kórházaikban maguk foldozzák össze”. Arra a kérdésre, miért nem kapott minden munkásőr gumibotot, a parancsnok azt felelte, hogy a sebesültek összeszedésére is kell néhány embert tartalékolni.³⁰ Vogel parancsnok szavaiból kitűnik, hogy a hatalom tüntetés esetén a legkeményebb erőszak alkalmazásától sem riadt volna vissza. Ebben bizonyára szerepe lehetett az október 23-i budapesti eseményeknek is, ahol diákfelvonulással kezdődött a forradalom. A kelet-berlini egyetemisták azonban nagyon óvatosak voltak, egyelőre nem próbálkoztak utcai demonstrációval, és a rölapjaikon terjesztett követeléseik is rendkívül visszafogottnak tűntek a budapesti diákok október 22-én elfogadott 14 pontjához képest. Mindössze a következő, öt pontban foglalták össze céljaikat:

1. Az orosz nyelvoktatás fakultatívvá változtatása.
2. Kötelező társadalomtudományi ismeretek helyett választható filozófiai és világnézeti stúdiumok bevezetése.
3. A diákok szabad utazásának és a szakmai cserekapcsolatoknak az engedélyezése egész Németország területére, továbbá a népi demokratikus és a nyugati országok területére egyaránt.
4. Az állatorvosi kar épületének visszaadása, amelyet korábban a külügyminisztérium vett igénybe.
5. A nyugati könyvkiadók által megjelentetett szakirodalom bővítése.³¹

Az egyetemisták eredetileg radikálisabb követeléseket is megfogalmaztak, ám ezt a szöveget végül mégsem terjesztették, attól tartva, hogy a többség nem értene egyet vele.³²

Az 1956 őszen lezajlott berlini diákmozgalom időszakából mégis fennmaradt néhány, kifejezetten radikális, politikai célokat tartalmazó rölap, és némelyikben a magyar forradalomról is szó esik.

I.

„Diákok! Magyarország SOS üzenetet küld. Ne támogassátok a passzivitást, a szovjet terrort. Szólítsatok fel az európai szabadságharcra!”

II.

„Ulbrichtnak mennie kell!”

³⁰ Uo. 36.

³¹ Uo. 37–38.

³² Uo. 74.

III.

„Egyetemista társaink, nem gondolkodtatnak el a magyarországi események? A magyar egyetemisták, munkások, parasztok és katonák önzetlen, áldozatos, hazafias harca a nemzeti függetlenségért, igazságért és szabadságért, amely az önkény, a gyámkodás és a jogfosztottság, a tarthatatlan állapotok, továbbá a külföldi beavatkozás ellen folyik, a legnagyobb tiszteletünket érdemli!

Mi, a Humboldt Egyetem hallgatói nem lehetünk vakok és közömbösek a nagy jelentőségű események iránt!

Ezért követeljük:

Vessenek véget az NDK sajtójában és rádiójában a tények elhallgatásának és a hazudozásnak!

Egyetemünk valamennyi hallgatójának részvételével hívjanak össze nagygyűlést, amelyen a jelenlegi politikai helyzetet egy általunk szabadon kijelölt szónok ismerteti.

Minden egyetemista társunkat és minden egyes személyt, aki a jelenlegi helyzetet meg akarja ismerni külön-külön is őszintén tájékoztassanak.

Ne féljünk az igazságtól! Segítsük a magyar szabadságharcot, mert ki ne akarná azzal az együttérzését kinyilvánítani?

A Berlini Humboldt Egyetem hallgatói”

Egy másik, itt nem idézett röpirat szinte már anarchista nézeteket tükröz. Inkább érzelmi fellángolás, mintsem a racionális észjárás terméke e hosszú és igencsak zavaros szöveg, amely a magyar sikerekre hivatkozva fegyveres felkelésre szólítja fel az egyetemistákat keleten és nyugaton egyaránt. Azzal biztatja őket, hogy példájukat az egész lakosság követni fogja. Ugyanakkor a kommunista rendszer hibáit meg sem említi.³³ Nem zárható ki teljesen, hogy a Stasi provokációja volt a rölpap, és éppen az egyetemisták egységét kívánták megbontani vele.

Az ismertetett rölpapokról nem lehet megállapítani, hogy az egyetem melyik karának hallgatói készítették, és dátum sincs rajtuk. Az állatorvostan-hallgatók hivatalosan képviselt és egységesen támogatott ötponthoz követelésével – az orosz nyelv és a marxista tantárgyak fakultatív oktatása vagy eltörlése, nyugati utazások engedélyezése, a kar épületének visszaadása, a nyugati szakirodalom hozzáférhetővé tette – Günther Schützler professzor, a kar dékánja és az oktatók nagy része egyetértett. November 2-án a karon nagygyűlést tartottak és tíztagú diáktanácsot

³³ Uo. 47–48.

választottak, amelynek feladatává tették, hogy az egyetem vezetésével és a kormánnyal szemben képviselje a követeléseket. A később csak tízes tanácsnak emlegetett testület létrehozása teljesen legálisnak számított, mivel az NSZEP Politikai Irodája a növekvő nyomás hatására már október 30-án engedélyt adott egy központi diáktanács felállítására, és ezzel jóváhagyta a független hallgatói önkormányzatok megalakítását. Az állatorvosi kar oktatói kinyilvánították, hogy készek együttműködni a tízes tanáccsal.³⁴

A berlini diákmozgalom egykori résztvevőinek visszaemlékezése szerint 1956 őszén nemcsak az állatorvosi, hanem az orvosi és a bölcsészkaron is viharos gyűlések folytak.³⁵ Az orvostanhallgatók szintén a szakterületük szempontjából felesleges tantárgyak, az orosz nyelv és a társadalomtudományi alapismeretek oktatásának megszüntetésére, továbbá a párt egyetemen belüli befolyásának visszaszorítására törekedtek, kinyilvánították együttérzésüket a magyar nép szabadságharcával, és leváltották a kar FDJ-vezetőségét. A fogorvosi nagy előadóteremben 1500 résztvevővel gyűlést tartottak, amelyen Albert Norden történészprofesszor, az NSZEP Központi Bizottságának tagja is megjelent. Nordent munkásőrök kísérték, mivel azonban a diákok a terem minden ajtaját bezárták előttük, a professzor tús helyzetbe került, és állnia kellett a diákok kérdéseit. Végül a munkásőrök benyomultak a terembe, és feloszlatták a gyűlést. Ezután az orvostanhallgatók a Népi Kamara elé akartak vonulni, ám ezt a munkásőrosztag megakadályozta.³⁶ A germanisztika szakos hallgatók gyűlésén Willi Stoph honvédelmi miniszter vett részt. Stoph előadásának végén fagyos csend uralta a termet, és csak elvétve, a diákok közé ültetett néhány munkásőr tapsolt.³⁷

Mivel az egyetemisták utcára vonulását a munkásőrök minden esetben meggátolták, november 5-én körülbelül ezer diák gyűlt össze a Brandenburgi kapunál, hogy innen együtt vigyék el követeléseiket a felsőoktatási ügyek államtitkári hivatalába. Demonstratív felvonulásukat azonban el sem kezdhették, mert a rendőrség a csoportosuló diákokat Nyugat-Berlin területére szorította át. Az egyetemisták valószínűleg óvatosságból helyezték gyülekezési pontjukat a szektorhatár közelébe,

³⁴ Uo. 15–16.

³⁵ 1992-ben Jénában többnapos konferenciát rendeztek a thüringiai város egyetemén folyt ellenállási tevékenységről. Az elhangzott előadások és a beérkezett levelek számos adatot tartalmaznak az 1956-os eseményekről is. A konferencia anyagát később önálló kötetben jelentették meg: *Vergangenheitserklärung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. Leipzig, 1994.

³⁶ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 291.

³⁷ Uo. 292.

ugyanis számítottak a karhatalom fellépésére, és így könnyen elmenekülhettek, illetve elkerülhették a letartóztatást is.³⁸

A munkásőrség, majd a rendőrség bevetésével a szükségállapot esetére elkészített intézkedési terv első fokozata gyakorlatilag életbe lépett. A lázongó egyetemisták ellen azonban az NDK-ban nemcsak a karhatalmat, hanem saját diáktársaikat is fel lehetett használni, mivel a keletnémet ifjúságot korántsem jellemezte olyan egység, mint a magyarországit az 1956-os forradalom idején. Valószínűleg a történelmi előzményekkel, a kommunista mozgalom jelentős hagyományaival, a háborús felelősségtudat mély átérzésével, és nem utolsósorban a politikai jellegű tantárgyak erős dominanciájával magyarázható, hogy az orvosi, a műszaki és a természettudományi szakok hallgatóival ellentétben a jogász, a közgazdász és a történelem szakos diákok közül sokan a rendszer hívének számítottak. Ők más karok és szakok gyűléseire is bejártak, és felszólalásaikkal megzavarták az ellenzéki légkörű rendezvényeket. November 6-án reggel, amikor száz közgazdász hallgató be akart jutni a berlini állatorvosi kar épületébe, a kapunál verekedés támadt, és az ottani diákok feltartóztatták őket.³⁹

A november 4-én megindult magyarországi szovjet intervenciónak, a magyar forradalom brutális leverésének híre az NDK diákmozgalmaiban döntő fordulatot jelentett. Megtörte lendületüket és gyengítette az összefogást, mivel a hallgatók többsége immár reménytelennek látta a lázadást és az ellenállást a kommunista hatalommal szemben. „A reakciós hallgatók a magyar ellenforradalom veresége láttán úgy érezték, hogy az ő lehetőségeik is csökkentek és a véleménynyilvánításban jóval visszafogottabbá váltak” – olvasható a Stasi 1957. január 10-én készült összefoglaló jelentésében.⁴⁰ Ez a megállapítás, sajátos megfogalmazásban ugyan, de mégis a valóságot tükrözte. Radikális politikai követeléseket ezután csak nagyon kevesen mertek hangoztatni, ám az alkudozások és a diskurzus még hetekig folytatódott a politikai vezetőkkel.

November 6-án este az állatorvosi karon ismét diákgyűlést tartottak. Alfred Neumann berlini párttitkár előadását, akárcsak Willi Stoph beszédét a bölcsészkaron, síri csend fogadta. Az egyetemisták nem szálltak vitába vele, hanem tiltakozásuk jeléül inkább felálltak és némán elhagyták a termet, amikor egy, a politikai rendszer iránt lojális határozatot akartak velük elfogadtatni. A passzív ellenállásnak ezt a módját, a kollektív hallgatást, előzetesen megbeszélték egymással, sőt Schützler pro-

³⁸ Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 266.

³⁹ Uo. 266–267.

⁴⁰ Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 52–53.

fesszorral is ismertették, aki egyetértett tanítványaival. Gépelt papírlapokon a többi egyetemistát is erre szólították fel, de azt is ráírták a lapra: „Ki a párttal és az FDJ-vel!”⁴¹

A többiekkel ellentétben az állatorvostan-hallgatók passzív ellenállása egészen az év végéig folytatódott. A belső válsággal is küszködő NSZEP vezetősége mégsem „keményített”, inkább sorra küldte a karra az „elfogadhatóbbnak” számító funkcionáriusait, hogy megpróbálják lecsillapítani a diákokat. December 11-én Franz Dahlem, két nappal később az Ulbricht riválisának tekintett Karl Schirdewann győzködte a hallgatókat a párt álláspontjának helyességéről. Majd a december 14-i nagygyűlésen Hans Modrow berlini FDJ-titkár jelent meg. Modrow-val együtt számos, gyárakból és mezőgazdasági szövetkezetekből verbuvált párttag is érkezett, ugyanakkor a diákok háromnegyede és valamennyi professzor tüntetően távol maradt. A hallgatók által megválasztott tízes tanács ekkor már nem működött, de a tanács egyik tagja a gyűlés kezdetén felállt és követelte, hogy a munkások hagyják el a termet. Mivel erre nem került sor, a diákok fele felállt és kivonult a tereméből.⁴² Ezzel a kínos intermezzóval nagyjából be is fejeződött az ellenállás az egész Humboldt Egyetemen. A következmények nem maradtak el. 1957 tavaszától megkezdődtek a leszámolások, és végül nemcsak a diákokkal, hanem az egyezkedni próbáló pártfunkcionáriusokkal szembeni fellépésre is alkalmat adtak az Ulbricht-vonalnak.

Diákmozgalmak vidéken

1956 október–novemberében az NDK többi egyetemi városában a berlininél jóval kisebb intenzitással zajlottak a nyilvános viták és diákgyűlések. Számos esetben azonban vidéken is sor került a magyar forradalom iránti szolidaritás kifejezésére. A rostocki egyetemisták a marxista tantárgyak korszerűsítésén és az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörlésén kívül az ösztöndíjak igazságosabb elosztását követelték: a fizikai dolgozók gyermekei még rosszabb tanulmányi eredmény esetén is több ösztöndíjat kaptak ugyanis, mint alkalmazotti vagy értelmiségi családokból származó társaik. Jóllehet a visszasságok megszüntetését az egyetem rektora és tanárai is támogatták, az NSZEP a párt ellen irányuló széles körű ideológiai támadásnak tekintette a diákok fellépését. Október

⁴¹ Uo. 267.

⁴² Uo. 54.

végén és november elején az FDJ által összehívott gyűléseken a lengyel és magyar eseményeket is megvitatták, s a bölcsészkaron a hallgatók egy része állítólag kijelentette, hogy amennyiben az NDK-ban a magyarországihoz hasonló fegyveres felkelés törne ki, hajlandó lenne abban részt venni.⁴³ Az egyik hallgató arra biztatta társait, hogy orosz könyveiket dobják ki az ablakon.⁴⁴ Valószínűleg így kívánt tiltakozni a Szovjetunió magyarországi beavatkozása ellen. A magyar forradalom vérbefojtása máshol is tiltakozóakciókat váltott ki. Nyilvános tüntetést sehol sem mertek szervezni, ám röplapok terjesztésével sokan próbálkoztak. Halálban a vegyészeti főiskola FDJ-szervezetének négy tagja készített röplapokat, amelyeken a szovjet csapatok azonnali kivonulását, szabad választásokat és szabadságot követeltek Magyarországnak. (Hasonló tartalmú röpcédulákat egyébként Berlinben is kiragasztott egy matematikushallgató a városi gyorsvasúton.)⁴⁵

A hallei Luther Egyetem diákjai a magyar forradalom leverése után az Ulbricht-rendszer megerősödését tapasztalva titkos vitakört szerveztek. Vezetője egy lipcsei joghallgató, tagjai a hallei egyetem történelemszaks diákjai; februártól ápriliséig öt-hat alkalommal gyűltek össze a résztvevők lakásain. Érdeklődésüknek megfelelően a bolsevizmus történetének titkairól, Németország újraegyesítésének lehetőségeiről, a szovjet historizmusról és a szocializmus perspektíváiról folytattak diskurzusokat. Egymás között cserélgették a nyugatról behozott szakirodalmat. Mindezt a legnagyobb konspirációval tették, mivel az igazán ártalmatlannak tűnő, önképzőköryszerű tevékenység is súlyos politikai bűncselekménynek számított az NDK-ban.⁴⁶

1957–1959 között a Stasi nyolc egyetemista ellenzéki csoportot számolt fel. Közülük a legjelentősebbnek az 1954-től 1958-ig folyamatosan működő Eisenbergi Kör számított, amelynek magját az eisenbergi középiskolában érettségizett jénai egyetemisták alkották. A titkos szervezethez keletberlini, lipcsei, weimari diákok, továbbá szakmunkások, kisiparosok, ipari tanulók és középiskolások is csatlakoztak. Az Eisenbergi Kör elnevezést nem maguk a résztvevők, hanem a leleplezés után a hatóságok használták. Ide soroltak minden jénai ellenzéki egyetemistát, még azokat is, akik a csoport létezéséről mit sem tudtak, csupán ismerték egyes tagjait.⁴⁷

⁴³ Thomas AMMER: *Universität zwischen Demokratie und Diktatur. Ein Beitrag zur Nachkriegsgeschichte der Universität Rostock*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1969. (Nachdruck 1994.) 99–100.

⁴⁴ Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 81.

⁴⁵ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 294.

⁴⁶ Uo. 297–298.

⁴⁷ Thomas AMMER: i. m. 88–89.

A szervezet tényleges résztvevői az 1944. július 20-i Hitler-ellenes merénylet mártírjait tekintették példaképüknek, és ezért magukat inkább Stauffenberg-csoportnak nevezték. Ám a szociáldemokrata, kereszténydemokrata és nemzeti érzelmű fiatalokat egyaránt összefogó Eisenbergi Kör többnyire csak erőszakmentes és nagyon visszafogott akciókra vállalkozott. Röplapokkal, falakra mázolt feliratokkal, jelszavakkal és rajzokkal szólították fel a lakosságot a választások bojkottálására, az NSZEP által szervezett gyűlésekről és felvonulásokról való távolmaradásra, valamint az üzemekben folyó munka szándékos lassítására.⁴⁸ Kerülték a hatóságokkal a nyílt összetűzést és egymással is a legszigorúbb konspirációt betartva érintkeztek. Négy-ötös csoportokban működtek, és a többieket nem ismerték, hogy lebukás esetén ne sodorjanak bajba másokat. A röplapokat vasutak környékén terjesztették, kesztyűt használtak, majd keresztülmentek a vasúti töltésen, mert a mozdonyok kázanja alól kieresztett hamu a kutyákat megzavarta a nyomkövetésben.⁴⁹ 1956–1957-ben az Eisenbergi Kör tagjainak tevékenysége merészebbé vált. 1956 januárjában az eisenbergi lőtér fabarakkját felgyújtották; ezzel – az egyébként egyetlen – erőszakos akciójukkal az NDK hadseregének felállítása ellen tiltakoztak. A magyarországi forradalom brutális leverésének híre és az ujjongva ünneplő keletnémet pártpropaganda miatti felháborodásukat két esetben az ironia eszközét felhasználva fejezték ki.

1956. november 29-én a jénai Friedrich Schiller Egyetemen több mint ezer vendég részvételével fizikusbált rendeztek, amelyen a hagyományok szerint a matematika és fizika szakos diákok kabaréjelenetekkel léptek fel. A szereplők, elsősorban negyedéves fizikushallgatók, a *Faust* felhasználásával és szellemes átköltésével kényes politikai témákhoz nyúltak. A Mefisztó-jelenetben a társadalomtudományi ismeretek egyik tanárát állították pellengérre, aki kétségek között vergődik, és egyedül csak az ördög kínál számára kiutat. A választási jelenetben egy igazi kutyával dobatták a szavazólapot az urnába. A legnagyobb hatást azonban a *Kutya, avagy magyar* jelenettel váltották ki a hallgatók. Ebben a kutyájával keményen bánó vadász a naiv vándornak elmagyarázza, hogy a póráz a barátság köteleke, a szájkosár mint háló az állatot védi a darázscsípésektől, és végül, amikor a kutya meg akar szökni, gazdája erősen ráüt, ám – mint mondja – most sem azért, hogy megverje, hanem mert az elszenvedett darázscsípést ezzel gyógyítja.⁵⁰ A jelenettel a diákok az ulbrichti propa-

⁴⁸ Uo. 91.

⁴⁹ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 302.

⁵⁰ *Vergangenheitserklärung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. I. m. 105–106.

gandát figurázták ki, amely a Szovjetunió magyarországi beavatkozását a magyar nép érdekében végrehajtott tettek állította be. A jénai fizikusból híre néhány nap alatt az egész NDK-t bejárta, és ezen nevetett mindenki, aki tudomást szerzett az egyetemisták tréfáiról. Az azonnali megtorlás azonban itt is elmaradt, noha a jogi kar rendszerhez hű hallgatói követelték a bál szervezőinek megbüntetését. November végén–december elején azonban a kommunista rendszer még nem érezte elég erősnek magát arra, hogy az egyetemistákkal szemben büntetőeljárást kezdeményezzen. Az egyetem rektora és professzorai ekkor még azt is megtudták akadályozni, hogy az eset miatt bárkinek felfüggeszék a hallgatói viszonyát. Noha a kabaréjelenet rendezői és szereplői közül csupán egyetlen diák tartozott az Eisenbergi Körhöz, később a hatóságok mégis valamennyi résztvevőt a titkos szervezethez tartozónak tekintettek.⁵¹

A jénai egyetemisták másikként, a magyarországi forradalommal kapcsolatos akcióját már valóban az Eisenbergi Kör szervezte. A szervezet tagjai 1957. november 4-i dátummal felhívást szerkesztettek, amelyet postán küldtek volna el több mint száz példányban a lipcsei és jénai professzoroknak. Módszerükben és érvelésükben az 1943-ban leleplezett, náciellenes Scholl testvérek példáját követték, felhívásuk pedig a Fehér Rózsa mozgalom tagjaival kapcsolatban álló, ugyancsak halálra ítélt és kivégzett Kurt Hubert müncheni professzor tanítványaihoz intézett búcsúszavait is tartalmazta. A szépen, igényesen megfogalmazott szöveg szerzői a közép-németországi egyetemek tantestületeit a Harmadik Birodalom időszakára, az értelmiségiek önámító hallgatására emlékeztették. Burkoltan utaltak az egy évvel korábban lejátszódott eseményekre, a szovjet hadsereg magyarországi beavatkozására; majd passzív ellenállásra, a kommunista propaganda rendezvényeinek és a küszöbönálló „népi választások” bojkottálására szólítottak fel. A professzoroktól lelkiismereti kötelességükre és lengyel kollégáik erkölcsi tartására hivatkozva azt kérték, hogy az oktatási intézményekben szálljanak síkra a demokratikus viszonyok visszaállításáért, az NSZEP diktatórikus intézkedéseinek hatálytalanításáért, de csak olyan mértékben, amennyire ez a helyzetüket nem veszélyezteti. „Hosszú ideig nem lehet lelki harmóniában kettős életet élni úgy, hogy gondolatainkat is az erőszak által ránk kényszerített viszonyokhoz igazítjuk” – idézte Thomas Mann szavait a felhívás.⁵²

⁵¹ Uo. 106–107.

⁵² Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 300.; *Vergangenheitserklärung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. I. m. 125–126.

A röplapot végül mégsem adták postára, amely így nem juthatott el az egyetemek professzoraihoz, mivel az utolsó pillanatban valakinek eszébe jutott, hogy a papírok egy részét kesztyű nélkül vették kézbe, és az újjelenyomatok bajba sodorhatják a csoportot.⁵³

Értelmiségiek, egyetemi oktatók a diktatúra ellen

1956 őszén a keletnémet diákmozgalmakban az egyetemi oktatók általában nem vállaltak aktív szerepet. A Humboldt Egyetem Állatorvosi Kara bizonyos fókig kivételt jelentett ugyan, ahol Schützler professzor és munkatársai a diákgyűléseken nemcsak megjelentek, hanem felszólalásaikkal támogatták a hallgatókat, sőt a rendkívül népszerű professzort az egyes akciók részleteibe is beavatták tanítványai. Kezdeményezőként azonban ők sem léptek fel, nem álltak a diákok élére, és követeléseiket sem közvetítették a felsőbb párt- és állami szerveknek. Jórészt egyetemi oktatókból és a hozzájuk csatlakozott értelmiségiekből azonban két jelentősebb ellenzéki csoport alakult az NDK-ban; közvetlenül nem működtek együtt a diákmozgalmakkal, egymással viszont szoros kapcsolatot tartottak. Kelet-Berlinben Wolfgang Harich,⁵⁴ Lipcsében Ernst Bloch filozófiaprofesszor körül szerveződtek vitakörök, amelyek a sztálinizmus maradványainak felszámolását, a szocializmus megreformálását és demokratizálását tűzték ki célul. A kelet-berlini csoport tagságát a Walter Janka igazgatta Aufbau (Felépítmény) Kiadóban, az NDK legnagyobb szépirodalmi és tudományos könyvkiadójában dolgozó, műveiket itt megjelentető filozófusok, írók és közgazdászok, a szellemi elit kiválóságai alkották. Johannes R. Becher költő, az NDK kulturális minisztere és állami himnuszának szerzője, továbbá Anna Seghers, a világhírű antifasiszta író nő és Bertold Brecht támogatását élvezték. A Brechttel személyes barátságban álló Harich a kiadó lektori, majd vezetőhelyettesi állását töltötte be, a Humboldt Egyetem Pedagógiai Karán pedig filozófiatörténetet adott elő. A könyvkiadó Feuerbach, Heine, Herder és Schopenhauer művein kívül Lukács György munkáit is megjelentette, aki Németországban nagyobb népszerűségnek örvendett, mint Magyarországon, amit az is bizonyít, hogy csupán 1945 és 1954 között műveiből 296 000 köte-

⁵³ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 302.

⁵⁴ Harich egyes források szerint docensi (Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 272.), mások szerint egyetemi tanári státusban (Lothar KIESLICH: i. m. 35.) tanított a Humboldt Egyetemen. Valószínű, hogy mint egyetemi docenst, professzori munkakör ellátásával bízták meg.

tet adtak el a német olvasóknak. Az 1950-es évek elején *A fiatal Hegel* kiadása rendkívül élénk vitát váltott ki az NDK-ban. Az Ulbricht-rezsimet hűségesen kiszolgáló pártfilozófusok elsősorban az egyén történelmi szerepének hangsúlyozása miatt zúdítottak ösztözet a burzsoá filozófusnak tekintett marxista magyar tudósra. Hevesen támadták Wolfgang Harichot is nagy sikerű előadássorozata miatt, amelyet 1951 és 1954 között a Humboldt Egyetem diákjainak Hegelről és a klasszikus német filozófia történetéről tartott.⁵⁵ Harich többször pártfegyelmi büntetésben részesült, 1953-ban például azért, mert nem vett részt a Sztálin halála alkalmából Berlinben rendezett gyászünnepségen. Ennek ellenére mind az egyetemen, mind a könyvkiadóban meg tudta tartani állását, sőt, még ugyancsak 1953-ban Bertold Brecht ajánlására Heinrich Mann-díjat is kapott, és az újonnan megindított *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (Német Filozófiai Folyóirat) főszerkesztőjévé nevezték ki.⁵⁶

Az SZKP XX. kongresszusa után az értelmiségiek vitái az NDK-ban is felerősödtek. Júliustól az Aufbau Kiadó épületében szerkesztett *Sonntag* (Vasárnap) című kulturális folyóiratban Erich Loest és Gerhard Zwerenz, akik Bloch professzor lipcei köréhez tartoztak, de Harichal is személyes barátságban álltak, ironikus írásaikban támadták a közelet és a politikai rendszer visszasságait.⁵⁷ Valószínűleg Háy Gyula gúnyos cikkei inspirálták őket; ám a budapesti Petőfi Kör tevékenysége, különösen a Lukács György részvételével zajlott filozófiai viták még ennél is sokkal erősebb hatást gyakoroltak a kelet-berlini könyvkiadó körül csoportosuló értelmiségiekre. Lukács az 1956-os forradalom előtt három alkalommal járt az NDK-ban. 1955 tavaszán Thomas Mann-nal együtt részt vett a berlini Schiller-ünnepségeken, majd május 17-én az Aufbau Kiadót látogatta meg. A kiadó munkatársai a magyar tudóst 70. születésnapja alkalmából emlékkönyvvel lepték meg. Ebben olyan szellemi tekintélyek köszöntötték őt írásaikkal, mint Ernst Bloch, Arnold Zweig, Hans Eisler, Anna Seghers és Pietro Nenni. Wolfgang Harich visszaemlékezése szerint Lukács 1956 januárjában a magyar delegáció tagjaként részt vett a berlini nemzetközi írókongresszuson, és ugyanez év nyarán a Harz-hegységben töltötte szabadságát. Ekkor, 1956 augusztusában hunyt el Bertold Brecht; a darabjait játszó Berliner Ensemble színházban tartott gyászünnepségen a magyar filozófus is beszédet mondott. A Lukácsal folytatott beszélgetések a német értelmiségieket újabb vitákra

⁵⁵ Jürgen MEIER: *Lukacs' Aufbau und Abbau*. www.sopos.org/aufsaetze/3fd1d53ec84ea/1.phtml 1–2.

⁵⁶ Lothar KIESLICH: i. m. 30–35.

⁵⁷ Beate IHME-TUCHEL: *Die SED und die Schriftsteller 1946–bis 1956*. www.bdp.de/publikationen/3.

ösztönözték, ami hozzájárult a Petőfi Körhöz hasonló összejövetelek kialakulásához.⁵⁸ 1956. október végétől december 6-ig a könyvkiadó épületének szomszédságában, a Kulturbund (Kulturális Szövetség), az NDK kulturális életét átfogó szervezet klubjában minden csütörtökön fiatal értelmiségiek gyűltek össze és vitaesteket tartottak, és abból sem csináltak titkot, hogy a budapesti Petőfi Kör példáját követik. A Csütörtöki Kör (*Donnerstagskreis*) működését Wolfgang Harich és az Aufbau Kiadó vezetője, Walter Janka szívvel-lélekkel támogatták. Ők azonban a könyvkiadó munkatársaival és a hozzájuk tartozó szűkebb csoporttal Janka dolgozószobájában vagy az épület kávéházában is gyakran összegyűltek, és bizalmas légkörben forró hangulatú beszélgetéseket folytattak.

A Csütörtöki Kör rendezvényei nem voltak ugyan annyira nyilvánosak és széles körűek, mint a Petőfi Kör estjei Budapesten, ám mégis legális körülmények között zajlottak, és a novemberben bekövetkezett politikai fordulatig Johannes R. Becher miniszternek, a Kulturbund elnökének támogatását is élvezték. A vitakör résztvevői fel sem vetették a gyökeres politikai változásokat, csupán a hibák kijavítását, a személyi kultusz bűneinek feltárását és beismerését, az emberi szabadságjogok érvényesülését és a rendszer demokratizálását sürgették. Nemcsak berlini, hanem lipcsei és hallei értelmiségiek is tartoztak ehhez a reformkommunista, majdnem kizárólag párttagokból szerveződött értelmiségi csoportosuláshoz. Manfred Hertwig, a korszak neves német filozófusa, és a vorkutai fogságából nem sokkal korábban szabadult Bernhard Steinberger közgazdász ugyancsak részt vett a csütörtöki kelet-berlini vitaesteken, de rendszeresen feljártak a fővárosba Ernst Bloch lipcsei munkatársai is.⁵⁹ Bloch Harichhoz hasonlóan a társadalmi rendszer megjavítására, az

⁵⁸ HERMANN István: *Lukács György élete*. Corvina Kiadó, Budapest, 1985. 184–185.; Lothar KIESLICH: i. m. 45.; Wolfgang HARICH: *Keine Schwierigkeiten mit der Wahrheit. Zur nationalkommunistischen Opposition 1956 in der DDR*. Dietz Verlag, Berlin, 1993. 46–47.

⁵⁹ Lothar KIESLICH: i. m. 41–42. – Bernhard Steinbergert, a lipcsei egyetem fiatal tanársegédét 1949-ben letartóztatták a szovjet hatóságok, mert a második világháború alatt Svájcban együttműködött Noel Fielddel. Sokáig Kelet-Berlinben őrizték, ám Sztálin Németország jövőjére vonatkozó pacifikációs tervei miatt mégsem rendezték meg a Steinbergerre és Field fogadott lányára, a „szuper Mata Hari” szerepre kizemelt Erika Wallachra épülő „német Rajk-pert”, hanem mindkettőjüket a Gulágra hurcolták. Steinberger magyar feleségét, a Tolna megyei Felsőnánáról származó Molnár Ibolyát 1949. május 28-án Budapesten tartóztatták le. A kémkedésért elítélt Steinbergerné 1955-ben szabadult a Budapesti Gyűjtőfogházból, és a közben eltelt hat év alatt a magyarországi nagyszülők nevelték kisfiát. Lásd Jürgen JAHN: *Geraubte Jahre. Der Lebensweg des Bernhard Steinberger*. www.rosalux.de/cms/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Utopie_kreativ/153-4/153_154_jahn.pdf 1–5.; Hódos György: *Kirakatperek. A sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954*. Eötvös József Kiadó, Budapest, 1990. 153–154.; Magyar Országos Levéltár, Legfőbb Ügyészség XX-10-k-004655-1956.

„emberarcú szocializmus” létrehozására törekedett. A Lipcsében működő Bloch Kör a Csütörtöki Körhöz hasonlóan túlnyomórészt NSZEP-tagokból, többnyire a Karl Marx Egyetem fiatal oktatóiból szerveződött. Bloch az 1920-as években tagja volt a kommunista pártnak, de az NSZEP-be nem lépett be. Lipcsében nem klubszerű keretek között, hanem jóval szűkebb körben, Bloch szemináriumain zajlottak a viták. Ezen valószínűleg egyetemi hallgatók is részt vettek, így Bloch közvetetten hatást gyakorolt a lipcsei diákmozgalomra. Günther Zehm, a Karl Marx Egyetem egykori tanársegéde szerint igencsak visszafogottak voltak ezek a viták – a szabad választások, a többpártrendszer és a szovjet hadsereg kivonulásának követelése fel sem vetődött. Röplapszórásra és más igazán radikális ellenzéki megnyilvánulásra az NDK második legnagyobb városában nem került sor.⁶⁰ Ernst Bloch és Wolfgang Harich 1953-ban együtt hozta létre a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* folyóiratot, és ettől kezdve rendszeres munkakapcsolatban álltak. A lipcsei tudós érdeklődésének középpontjában ugyancsak a hegeli filozófia állt, és elsősorban ez kötötte össze Lukács Györggyel, akivel egyébként már fiatalkorában, 1911-ben személyes barátságba került. Bloch is 1955-ben töltötte be 70. életévét, és az ebből az alkalomból megjelentetett kötetben magyar filozófustársa tanulmánnyal köszöntötte, akárcsak öt néhány héttel korábban Bloch.⁶¹

A magyar forradalom kitörése a keletnémet reformkommunista értelmiségiekre egészen más hatást gyakorolt, mint az egyetemistákra. A keletnémet médiának a budapesti lincselésekről és a tomboló fehérterrortól szóló hírei inkább elriasztották, mint lelkesítették a vitakörök tagjait. Ezért a forradalom leverése sem befolyásolta őket különösebben. Mivel az NDK-ban a tömegek nem vonultak az utcára és semmilyen atrocitás nem történt, továbbra is bíztak a Szovjetunió támogatásában, abban, hogy az egységes és demokratikus Németország létrehozása Moszkva számára előnyösebb, mint a széttagolódás állandósítása a NATO-ba betagolódó, erősebb NSZK-val. Harich írásban vázolta ezzel összhangban álló elképzeléseit. Ezt a tervet, amely az egységes Németország megteremtésén kívül többek között jugoszláv mintára megvalósítandó munkástanácsok felállításáról, továbbá a sztálinista vezetők eltávolításáról szólt, először Fred Oelßnernek, a Politikai Iroda tagjának és Kurt Hagernek, a Központi Bizottság munkatársának akarta átadni. Mivel a két vezető funkcionárius még fogadni sem volt hajlandó, Harich Puskint, a

⁶⁰ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 295–296.

⁶¹ Lothar KIESLICH: i. m. 108.

Szovjetunió kelet-berlini nagykövetét kereste fel és megkérte, hogy a tervezetet juttassa el az NSZEP Központi Bizottságának. Támogatást azonban itt sem kapott, csupán az Állambiztonsági Minisztérium és Ulbricht szűkebb körének figyelmét vonta magára.⁶²

November 7-én Wolfgang Harich személyesen is találkozott Walter Ulbrichttal, és megpróbálta meggyőzni őt, hogy az NSZEP bocsátkozzon párbeszédbe az értelmiségiekkel, ám mindössze húszperces megbeszélésük eredménytelenül végződött. A párt első titkára kereken visszautasította, sőt árulásnak nevezte ezt az ajánlatot, és utolsó szavaival megfenyegette Harichot: „Amennyiben itt a Petőfi Körhöz hasonló fórum jönne létre, azt csírájában elfojtanánk.”⁶³ Ezek szerint Ulbricht ekkor még nem tudott a Csütörtöki Kör működéséről, de az is lehet, hogy már értesült róla, és a célzással nyomatékosította fenyegetését.

Ulbricht Lukács Györggyel szemben különös ellenszenvet táplált, és ezt lépten-nyomon kifejezésre is juttatta. Még a magyar forradalom napjaiban Anna Seghers négyszemközti beszélgetésre hívta Walter Jankát, az Aufbau Kiadó vezetőjét, és bizalmasan arra kérte, hogy autójával utazzon Budapestre és Lukács Györgyöt titokban hozza Kelet-Berlinbe.⁶⁴ Az író előzetesen Johannes R. Becher támogatását is megszerezte ehhez, mivel féltették Lukácsot a kommunistaellenes pogromoktól és a fegyveres harcoktól. A gondosan előkészített akcióba a Petőfi Körhöz fűződő kapcsolatai révén Günter Kunert rádióriportert is be akarták vonni. Csakhogy Becher egy nappal az indulás előtt Walter Ulbricht tudomására hozta a tervet, hogy a legfelsőbb helyről biztosítsa magát. Ulbricht azonban a legszigorúbban megtiltotta, hogy Janka vagy bárki más Lukácsot, a Nagy Imre-kormány tagját az NDK-ba hozza, mivel ez a Szovjetunió ügyeibe való beavatkozásnak minősülne!

A november 4-i szovjet intervenció miatt a meglehetősen kalandosnak ígérkező vállalkozást már semmiképpen sem lehetett volna végrehajtani. Lukács György és felesége Nagy Imrével együtt ekkor már a jugoszláv követségen tartózkodott, ám erről Janka és valószínűleg Ulbricht sem tudott. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a magyar filozófus németországi hívei habozás nélkül vállalták az életveszélyes küldetést és készséggel Budapestre utaztak volna, csupán azért, hogy Lukács biztonságáról gondoskodjanak. A kimenekítés tervét Ernst Bloch is támogatta, aki

⁶² Uo. 44.

⁶³ Uo. 40.

⁶⁴ Anna Seghersnek férje, Radványi László (felvett nevén Johann-Lorenz Schmidt) berlini közgazdászprofesszor révén magyarországi rokonai voltak. Ezért érdeklődött különösen is a magyarországi események iránt.

különösen aggódott ifjúkori barátjáért. Amikor Johannes R. Becher az általa kezdeményezett, vagy legalábbis jóváhagyott akciót Ulbricht utasítására váratlanul leállította, a filozófusprofesszor felháborodott a kulturális miniszter gerinctelenségén. 1956. november 27-én, amikor a Kulturbund Lipcsében nagyszabású rendezvényt tartott Becher elnökletével, Bloch nem jelent meg, megtagadva a közös fellépést a miniszterrel.⁶⁵

Ernst Bloch az NSZEP dogmatikus ideológiáját közvetlenül is támadta. 1956. november 14-én, a Humboldt Egyetemen Hegel halálának 125. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen ő tartotta az ünnepi beszédet. Ebben nemcsak a hegeli filozófiai rendszerről szólt, hanem az NDK-ban kialakult politikai és kultúrpolitikai rendszerre jellemző szekta, mindent szűk kategóriákba beskatulyázó szemléletmódot is ostromozta. Az előadás után a sajtóklub éttermében, a berlini Friedrichsstraßen Harich ismertette a jelenlévőkkel Tito beszédét, amelyben a jugoszláv pártvezető elítélte a szovjet hadsereg magyarországi beavatkozását. (A beszédet a keletnémet újságok nem közölték, ám Harich az NSZK-ból vagy Nyugat-Berlinből megszerezte a szövegét.) Majd kifejtette, hogy az NDK-ban időszerű lenne a politikai kurzusváltás. Bloch azonban nem értett egyet berlini kollégájának nézeteivel és visszautasította felvetéseit.⁶⁶

November közepére már egyértelművé vált, hogy a kelet-berlini értelmiségiek követeléseit sem közvetlenül, sem szovjet támogatással sem sikerül a Központi Bizottsághoz eljuttatni és vitára bocsátatni. Ezért néhányan, közülük is elsősorban Wolfgang Harich, vakmerő vállalkozásba fogtak. Mindenekelőtt megnyerték az ügynek Paul Merkert, a Politikai Iroda egykori tagját, Ulbricht személyes ellenfelét, aki nemrég szabadult 1952 óta tartó fogságából. November 21-én Walter Janka megbeszélésre hívta Gustav Justot, Heinz Zögert, Wolfgang Harichot és Paul Merkert kleinmachnowi házába, ahol közösen döntöttek a további tennivalókról. Megbízták Harichot, hogy a csoport elképzeléseit írásban foglalja össze.⁶⁷ Harichnak már bizonyára volt egy tervezete, hiszen előzőleg Oelfnert, Hagert és a szovjet nagykövetet írásba foglalt követelésekkel kereste fel; most, néhány nap leforgása alatt 50 gépelt oldalon, részletesen kidolgozta csoportjának programját. Elképzelésük szerint ezt az anyagot előbb az Aufbau Verlag pártalapszervezetével fogadtatták volna el, majd az alapszervezet támogató határozatával az NSZEP Központi Bizottságának akarták megküldeni. Ezzel egyidejűleg a teljes programot

⁶⁵ Lothar KIESLICH: i. m. 112–113.

⁶⁶ Uo. 112.

⁶⁷ Uo. 45.

az *Einheit* (Egység) című, elméleti kérdésekkel foglalkozó pártlapban jelentették volna meg, hogy a párttagok minél szélesebb tömegét vitára ösztönözzék.⁶⁸ Harich a tervezetet kiegészítő gazdaságpolitikai részletek kidolgozására Steinbergert kérte fel, ám erre a közgazdásznak az események felgyorsulása miatt már nem maradt ideje. Janka javaslatára a csoport tagjai megegyeztek, hogy amennyiben Ulbrichtot sikerül elmozdítani helyéről, Paul Merkert segítik az NSZEP első titkári székébe. Merker azonban ekkor semmiféle pártfunkcióval nem rendelkezett és a Központi Bizottságnak sem volt tagja. Mindenesetre Janka egy „német Gomulkát” látott a cionista tevékenység vádjával ártatlanul meghurcolt és elítélt volt kommunista vezetőben.⁶⁹

A Harich által összeállított platform, a történelmi előzményekre visszatekintve, az NSZEP és Németország Szociáldemokrata Pártja, a nyugat-német SPD szoros kapcsolatának helyreállítását tűzte ki elsődleges célul, ami később az egységes és demokratikus Németország létrehozásának alapját képezheti. Ehhez azonban – hangsúlyozta – meg kell tisztítani a keletnémet pártot a sztálinistáktól. A termelést az életszínvonal emelésének szolgálatába kell állítani, a normarendszert el kell törölni, és helyette célszerű nyereségrészesedést bevezetni. A csúcsfunkcionáriusok külön pénzbeli juttatásait meg kell szüntetni. Az üzemekben jugoszláviai mintára munkástanácsokat kell felállítani, továbbá szükséges támogatni a magánkézben lévő kis- és közepes ipari üzemeket is. A mezőgazdaságban az erőszakos kollektivizálásnak véget kell vetni, mert nem felel meg Németország feltételeinek. Az állami gazdaságokat és termelősövetkezeteket fel kell oszlatni, és velük szemben a kis- és középparaszti birtokok egészséges fejlődését kell támogatni. A programban szerepelt az a követelés is, hogy ne zaklassák többé az egyházakat, mivel ezzel csak elszigetelik a pártot a vallásos tömegektől. Tartalmazta továbbá az egyetemek autonómiájának és a teljes jogbiztonságnak az igényét, és azt, hogy oszlassák fel az állambiztonsági szolgálatot és a titkos bíróságokat. Végül a program az NDK eljövendő politikai rendszerére tett javaslatot: egységes listán induljanak a pártok, hogy az NSZEP továbbra is megőrizhesse elsőségét.⁷⁰

A reformkommunisták nem tartották kívánatosnak a szabad választások kiírását, mivel az pártjuk vereségéhez vezetett volna. A demokráciát és a szabadságjogokat csak korlátozottan kívánták érvényesíteni, és csupán addig a fókig, amíg politikai rendszerük fenntartását nem ve-

⁶⁸ Uo. 44–45.; Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 274–275.

⁶⁹ Wolfgang HARICH: i. m. 65–67., 60–61.

⁷⁰ Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 274–276.

szélyezteteti. Ez az ellentmondás már önmagában kudarcra ítélte a program megvalósulását, különösen a fő célnak tekintett országegyesítést. A Harich-csoport tagjai ugyanis úgy képzeltek el, hogy az SPD nyugaton, az NSZEP keleten győz a választásokon, és a két marxista párt – a szociáldemokraták csak 1959-ben szakítottak véglegesen a marxizmussal – vezetésével egységes, demokratikus kormány alakul Németországban. Az NSZK lakosságával azonban sem a szabad választások korlátozását, sem a keletnémet területeken fenntartott felemás helyzetet nem lehetett volna elfogadtatni. A program Lukács Györgyre is hivatkozik, aki a német reformkommunista értelmiségiek ideológiai fejlődését befolyásolta, és Bertold Brechtre, aki haláláig erősen szimpatizált velük, és bennük látta a párt egészséges erejét.⁷¹ A Harich-csoport tagjai ráadásul észre sem vették, hogy a Szovjetunió Németországgal kapcsolatos külpolitikai szándéka megváltozott: már nem az egységes és semleges Németország létrehozására, hanem a kettéosztottság stabilizálására törekedett. A magyar forradalom leverése tovább erősítette az új koncepciót, és ezzel véglegesen Ulbricht javára billent a mérleg, aki teljes mértékben ki is használta a számára kedvezővé vált széljárást. Ezután az események már gyorsan haladtak a végkifejlet felé. Harich 1956. november 25-én, anélkül, hogy társait beavatta volna, felkereste az SPD kelet-berlini irodáját, és részletesen ismertette célkitűzéseit. Támogatást azonban nem kapott a szociáldemokratáktól. Ezután Hamburgba utazott, ahol nyugatnémet újságírókkal találkozott, és közölte velük platformjának vázlatpontjait. Harichot visszaérkezése után, november 29-én a Stasi azonnal őrizetbe vette. Walter Jankát, az Aufbau Kiadó vezetőjét december 6-án tartóztatták le, és ezen a napon gyűlt össze utoljára a Csütörtöki Kör. Két nappal később Paul Merker, majd 1957 márciusától a csoport többi, jelentősebb tagja is a Stasi fogságába került. Ezzel az NSZEP a reformkommunista ellenzékét gyakorlatilag szétverte.⁷²

Megtorlás és furkósbot-politika

Az Ulbricht-rezsim az egyetemistákkal és az értelmiségiekkel valójában sohasem kívánt egyezkedni. A vezető funkcionáriusok csupán azért jelentek meg az egyetemi gyűléseken, hogy leszereljék, lecsendesítsék a diákokat és elodázzák követeléseik teljesítését. Az FDJ-től független Köz-

⁷¹ Uo.

⁷² Lothar KIESLICH: i. m. 46–47.; Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 273.

ponti Diáktanács felállításáról hozott párthatározatot november 20-án érvénytelenítették, és ezzel a fiataloknak tett egyetlen engedményt is visszavonták. A hatalom tényleges szándékát tükrözi, hogy már október 23-án a felsőoktatási intézményekről szóló napi jelentések készítésére utasították a Stasit, majd november 3-án, a diáktüntetések és -gyűlések zenitje idején, kidolgozták az egyetemeken és főiskolákon kiépítendő titkos informátori hálózat működésének főbb irányvonalait. Ennek alapján a Stasi által szervezett ügynökök tucatjai kezdtek meg heteken belül tevékenységüket az NDK felsőoktatási intézményeiben, és rendszeres jelentéseikkel elősegítették a megtorlás gépezetének beindulását.⁷³

1957 tavaszán a leszámolás először a diákmozgalom legjelentősebb színhelyén, a berlini Humboldt Egyetem Állatorvosi Karán indult meg. A párt- és állambiztonsági szervek az állatorvostan-hallgatók követeléseit már márciusban ellenforradalmi célkitűzéseknek nevezték. Április 10-én az NSZEP Központi Bizottságának Titkársága részletesen foglalkozott a kari eseményekkel, és határozatában leszögezte, hogy a hallgatóságot meg kell tisztítani az ellenzéki elemektől. A pártdokumentumban olvasható: „A tanári kar egy része politikai magatartásában a bonni államhoz és a Hannoveri Állatorvosi Főiskolához igazodott. Ez különösen azokban a napokban nyilvánult meg, amikor a magyar eseményekkel összefüggésben a reakciós elemek a mi egyetemünkön is provokációt kíséreltek meg.” A Központi Bizottság a Stasi feladatává tette annak utólagos bizonyítását, hogy a tiltakozó akciókat a nyugati titkosszolgálatok irányították; a koncepció alátámasztására május 16-ra nyugatnémet, francia és más külföldi tudósítók meghívásával sajtókonferenciát szerveztek a Humboldt Egyetem tanácstermében. A nyilvános bűnbánást és vezeklést vállaló diákoknak, akiknek esetenként a szüleit is a megalázó procedúrában való részvételre kényszerítették, engedélyezték tanulmányaik folytatását. Schützler professzort, a kar dékánját elbocsátották állásából, mivel „...szolidaritást vállalt az úgynevezett tízes tanács ellenforradalmi követeléseivel”, és a sajtókonferencián nem jelent meg. A hallgatók közül számosan, különösen a harmadik évfolyamra járók, a népszerű professzoruk eltávolítása miatti tiltakozásul nem írták alá az előadások előtt kötelező névsorjegyzéket. Büntetésül 122 diáknak ideiglenesen felfüggesztették hallgatói viszonyát. Végül, az új tanév kezdéig, hetvenötön hagyták el önként vagy fegyelmi eljárás miatt örökre az állatorvosi kart. Az oktatók közül Schützler professzor néhány munkatársát ugyancsak távozásra kényszerítették. Őket később a nyugat-

⁷³ Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 15–16., 12.

berlini vagy a hannoveri egyetemen alkalmazták, és többnyire itt folytatták tanulmányaikat nyugatra menekült diákjaik is.⁷⁴

Az NSZEP vezetősége – mint említettem – 1956 őszén még tartott attól, hogy Kelet-Berlinben megismétlődhetnek az október 23-i budapesti események, ahol diáktüntetéssel kezdődött a fegyveres felkelés. 1957 tavaszára azonban már a megtorlást támasztották alá ezzel a teóriával, hogy ennek révén mindenféle ellenzéki megnyilvánulást elfojtsanak, és a fiatalokat megfélemlítsék. Ennek megfelelően Gustav Borrmann ezredes, a Stasi Agitációs Osztályának vezető beosztású tisztje a május 16-i sajtókonferencián alaposan kidolgozott elméletet vázolt hallgatóságának. Elmondta, hogy „a nyugati titkosszolgálatok, különösen az amerikaiak, a fiatalok kritikus szemléletmódját és hazafias érzéseit bűnöző céljaik elérésére használták fel. Ezzel a módszerrel a magyar ifjúság egy részét az ellenforradalmi puccs szolgálatába állították. Különösen meghatározó szerepet játszott ebben a Szabad Európa Rádió, az amerikaiak heccadója és néhány emigránsszervezet, amelyek központja az NSZK-ban van és a nyugatnémet állam támogatását élvezi. Ma már általánosan ismert, hogy reakciós, fasiszta elemeket, egykori nácikat és banditákat csempészték be Magyarországra. A külföldi ügynökségek ehhez hasonló módon kísérelték meg, hogy az NDK egyetemén és főiskoláin, különösen a berlini Humboldt Egyetemen és az értelmiségi körökben a magyarországi ellenforradalom időszakában zavargásokat idézzenek elő.”⁷⁵

Borrmann ezredes szavai – természetesen – az NSZEP álláspontját tükrözték: semmilyen belső okot, elkövetett hibát nem említett és ismert el, amely Magyarországon a felkelés kitörésében, az NDK-ban az egyetemi és értelmiségi mozgalom kibontakozásában közrejátszott volna. Csupán a külföldi rádiókat, a Szabad Európa, a BBC, az Amerika Hangja tevékenységét és a beszivárgott háborús bűnös emigránsokat okolta a történetért. Ez bizony sokkal merevebb szemléletre utal, mint „az ellenforradalom” Kádár János-féle „négy okának” értelmezése. Ugyanakkor az NDK-ban a magyarországi eseményeket szinte minden esetben felhasználták a megtorlás indoklására és a pártnomenklatúra változatlanul hagyásának igazolására. Az elmélet szerint, ha nem lépnek fel időben és fojtják el csírájában az ellenforradalmi törekvéseket, ugyanolyan véres eseményekre került volna sor az NDK-ban, mint Magyarországon. A valósággal a keletnémet pártvezetők a legkevésbé sem törődtek. Teljesen figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az egyetemisták többségét –

⁷⁴ Uo. 17–18.

⁷⁵ Uo. 79–80.

a kelet-berlini állatorvostan-hallgatók kivételével – a magyar forradalom eseményei a november 4-i szovjet beavatkozásig korántsem foglalkoztatták annyira, hogy a budapesti példát akarták volna követni. Csúpan a nyugati utazások engedélyezését, az orosz nyelv és a politikai tárgyak oktatásának eltörlését követelték – amit később, a rendszer megszilárdulása után az ulbrichti propaganda egészen máshogyan értelmezett. Az NSZEP Központi Bizottságának 1957. október 16–18-án tartott 33. plénümán felolvasott összesítő jelentés szerint ezekkel a jelszavakkal a Nyugat-Berlinben működő titkosszolgálatok az egyetemisták széles körű támogatását kívánták biztosítani a későbbi demonstrációkhoz, majd végül a nyílt provokációhoz.⁷⁶ Vagyis az egyetemisták részéről spontán módon semmiféle igény nem merülhetett fel. Az 1956 tavasza óta változó intenzitással, de folyamatosan hangoztatott követeléseket kizárólag a nyugati kémiszolgálatok agitációs termékeinek tekintették.

A diákmozgalmak résztvevői és az értelmiségi csoportok tagjai ellen többnyire el nem követett, feltételezett cselekményekért indítottak eljárást előre gyártott koncepciók alapján. 1957-ben négy lektort, három docent, öt tudományos munkatársat, két tanársegédet, négy tudományos ösztöndíjast, egy egyetemi lelkészt, 48 egyetemi és főiskolai hallgatót, hat középiskolai tanárt, hét középiskolai tanulót, két egyéb iskolába járó diákot és öt újságíró, összesen 87 személyt ítéltek el hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre hazaárulás, államellenes bűntett, titkos szervezkedés és kémkedés vádjával.⁷⁷ Az 1956. októberi–novemberi események miatt egészen 1959 elejéig folytak a perek, ezért az elítéltek végleges száma jóval magasabb lehetett.

A magyarországi forradalommal akár csak a legkisebb mértékben ténylegesen kapcsolatba hozható ügyekben az NDK bíróságai különösen szigorúan ítékeztek. A Halle-Merseburgi Vegyészeti Főiskola négy hallgatója röplapokat terjesztett, amelyeken a szovjet csapatok magyarországi kivonását és a magyar népnek szabad választásokat követeltek, rádásul összetörték Walter Ulbricht képét és külföldi rádióadásokat hallgattak; mindezért három évig terjedő szabadságvesztésre ítélték őket. Egy berlini matematikushallgatóra, aki a gyorsvasúton ragasztotta ki a magyaroknak ugyancsak szabad választást követelő röpcéduláit, 18 hónap szabadságvesztést szabtak ki.⁷⁸ A hallei illegális önképzőkör két vezetőjét hazaárulásért hét-hét évi börtönbüntetéssel sújtották. Négy magdeburgi

⁷⁶ Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 286–287.

⁷⁷ Uo. 287.

⁷⁸ Uo. 294.

orvostanhallgatót, akik a „magyar fasiszták” és a „fehérterror” iránti szimpátiájukat kinyilvánították, ám „a betakarítási munkához semmi kedvet nem mutattak”, ugyancsak többéves fegyházbüntetésre ítélték. Gerhard Hassét, a lipcsei Karl Marx Egyetem diákját az Amerika Hangja és a BBC riportereinek adott nyilatkozatáért már 1956. november 11-én letartóztatták, majd kémkedés vádjával öt év fegyházbüntetésre ítélték.⁷⁹

A legsúlyosabb ítéleteket 1958 októberében az Eisenbergi Kör tagjainak első perében hozták, amikor az összesen 24 elítéltet átlagosan négy év négy hónapi börtönnel sújtották. Az elsőrendű vádlottat 15 évre, a másod- és harmadrendű vádlottat 14-14 évre, a negyed- és ötöd rendűt 8-8 évre ítélték. A bíróság indoklása szerint a csendes forradalom eszköztárába mérgezett nyilakkal, késdobálással és ciánsav-injekcióval elkövetett gyilkosságok is beletartoztak. A vádlottak „...a magyarországi ellenforradalmi bűnözőket és gyilkosokat példaképüknek tekintették, akik benzininjekcióval hidegvérrel gyilkoltak”.⁸⁰ A feltételezett szándékot azonban semmilyen bizonyítékkal nem támasztották alá, csupán a magyar példára hivatkoztak – Tóth Ilona egyedi, máig vitatott ügyének felhasználásával, amit a magyar forradalom résztvevőire általánosítottak. Jogi szempontból ez az érvelés elképesztő, hiszen mások által, idegen országban állítólag elkövetett bűncselekményekkel indokolták meg a rendkívül súlyos börtönbüntetéseket. (Ezek az állítások az 1950-es évek elejének képtelen, minden alapot nélkülöző koncepciók pereit idézik.) Az Eisenbergi Kör tagjai ellen indított második perben még az első eljárásnál is hajmeresztőbb, állítólagos magyarországi esetekre hivatkozott a bíró, amit a német fiatalok követni akartak. A magyar fasiszták által benzinnel élve elégetett, lovakkal széttépetett és autó után kötözött, meggyilkolt emberekről beszélt a bíró, és arról, hogy Ammer, Herrmann, Frömel és Fröhlich, I-IV. rendű vádlottak ugyanezt akarták tenni a német munkásosztály legjobbjaiával és az NSZEP funkcionáriusaival.⁸¹ Ezek a feltételezések már messze túlmutatnak azon a célon, hogy az ellenzéki mozgalom tagjait lejárassák és az Ulbricht-rezim éberségét igazolják. Valóságos paranoiás félelem rajzolódik ki a perekből, amit feltételezhetően a résztvevők által 1957-ben használt Stauffenberg Kör elnevezés okozott. Az NDK vezetői ugyanis arra a következtetésre jutottak, hogy a fiatalok az 1944. júliusi Hitler-ellenes összeesküvés résztvevőihez hasonlóan merényleteket terveznek ellenük. Az 1956. november 29-i jénai

⁷⁹ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 297–300.; Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 87–88.

⁸⁰ *Vergangenheitserklärung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. I. m. 95–96., 305.

⁸¹ Uo.

fizikusból kabarétréfiáért, köztük a magyar jelenetért, két egyetemistát 18-18 havi börtönbüntetésre ítélték. Társuk, aki a vadász szerepét játszotta, még a letartóztatások előtt nyugatra távozott.⁸²

Az NSZEP vezetősége az Eisenbergi Kör tagjainak ügyét Kelet-Berlinben, monstre perben akarta tárgyaltatni. Mivel azonban közelgett a jénai egyetem fennállásának 400. évfordulója, Hämel professzor, az intézmény rektora pedig az előre megrendezett színjátékban nem volt hajlandó együttműködni, és tiltakozásának kifejezéséül az NSZK-ba menekült, elálltak az eredeti tervtől, az ügyet pedig a Gerai Kerületi Bíróság elé utalták. Valószínűleg csak ez mentette meg a mozgalom vezetőit a halálos ítélettől, amely az el nem követett, még a vád szerint is csupán az állítólagos magyarországi példa szerint tervezett merényletekért fenyegette volna őket.⁸³

A változatlanul hagyott politikai rendszer megerősödése és a Stasi ügynökhálózatának kiépülése ellenére az egyetemeken és a főiskolákon egészen 1961-ig újabb és újabb szervezkedésekre került sor, amelyek célkitűzései részben azonosak voltak az 1956-os „olvasás” időszakának követeléseivel. 1957-ben Weimarban építészeti és zenei főiskolásokat tartóztattak le az FDJ választási plakátjainak leszaggatásáért. 1959 áprilisában a Drezdai Műszaki Főiskola hallgatóit nagyszabású kirakatperben 5–10 évi börtönbüntetésre ítélték, mivel rölapjaikkal az emberi és politikai szabadságjogok érvényesítésére, a tervgazdaság szigorának enyhítésére, valamint független igazságszolgáltatás létrehozására buzdítottak. Ezenkívül az orosz nyelv fakultatívvá válásáért is síkraszálltak, amit a bíróság sajátos módon a német–szovjet barátság sérelmére elkövetett bűncselekménynek tekintett. A berlini szektorhatár lezárásáig a Humboldt Egyetem Állatorvosi Karán sem szűnt meg a hallgatók ellenzéki tevékenysége.⁸⁴

Az Aufbau Kiadó körül és a lipcsei egyetemen alakult értelmiségi csoportok tagjaival több, egymástól elkülönített perben számoltak le. Magyar vonatkozású részletek elsősorban a Wolfgang Harich, majd a Walter Janka ellen 1957-ben indított eljárásban merültek fel, míg a többi jelentősebb résztvevő ügyében 1959 elejéig elhúzódó perekben alig esett szó a Petőfi Körről és a magyarországi felkelésről. Először, 1957 márciusában a kelet-berlini csoport vezetőjének tekintett Harichot állították az NDK Legfelsőbb Bírósága elé, júliusban pedig a mozgalom megszerve-

⁸² Uo. 107.

⁸³ Uo. 93–94.

⁸⁴ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 305–308.

zésével vádolt Janka ügyében született ítélet. Az előbbi perben Hertwig és Steinberger, a másikban Just, Zöger és Wolf került még a vádlottak padjára. A vádat Ernst Melsheimer, az NDK főállamügyésze képviselte, aki egykor a náci párt tagja volt, ám 1945 nyarán belépett a kommunista pártba és az új politikai rendszer gátlástalan kiszolgálójává vált.⁸⁵

Melsheimer a legmesszebbmenően igyekezett kihasználni Harich és különösen Janka Lukács Györgyhez fűződő kapcsolatát. A koncepció szerint az Aufbau Kiadó vezetői ellenforradalom kirobantására törekedtek, akárcsak a Petőfi Körhöz tartozó magyar értelmiségiek, köztük is elsősorban Lukács György Budapesten. Harich ellen különösen súlyos vádpontnak számított, hogy 1956 novemberében felvette a kapcsolatot az SPD kelet-berlini irodájával, majd platformjának téziseit hamburgi újságírókkal is ismertette. Melsheimer főügyész értelmezése szerint ez hazaárulás volt, és annak bizonyítéka, hogy külső országokból irányították az ellenzékiek szervezkedését. Előzetesen azonban Melsheimer még a kihallgatások idején keményen megfenyegette Harichot, nehogy Bertold Brecht nevét a tárgyaláson megemlítsse. Az 1956 augusztusában elhunyt Brechtet ugyanis, aki az Ulbricht-rezsim bírálataival a reformkommunista értelmiségi csoport szellemi atyjának és támogatójának számított, az NDK-ban úgy állította be a propaganda, mint a rendszer feltétlen hívét. Harichra a bíróság tízévi börtönbüntetést szabott ki, amiből közel nyolc évet letöltött és csak 1964-ben részesült amnesztiában. Hertwiget és Steinbergert két, illetve négy évre ítélték.⁸⁶ Walter Janka és három társa perében tartott vádbeszédében a főállamügyész Lukács Györgyöt a nemzetközi munkásmozgalomba befurakodott imperialista ügynöknek nevezte, akinek ugyancsak a vádlottak padján lenne a helye. Ezután minden képzeletet felülmúló fordulattal folytatta: „Janka, az első német munkás–paraszt állam árulója és ellensége, aki ugyancsak kommunistának álcázta magát, Lukácsot Berlinbe akarta hozni, hogy az NDK-ban az ellenforradalom szellemi vezérévé tegye.”⁸⁷ A Melsheimer által ismertett koncepció szerint a hetvenéves, az erőszaktól mindenki másnál jobban irtózó tudós, aki a budapesti harcok kitörésekor még saját takaréketétjeit is szétszotgatta tanítványai között, hogy vegyenek abból vonatjegyet, vagy bármilyen módon, de jussanak haza, vidékre, nehogy veszélybe kerüljön az életük, a keletnémet államban szervezett, ám ide-

⁸⁵ Walter JANKA: *Die Unterwerfung. Eine Kriminalgeschichte aus der Nachkriegszeit*. Carl Hanser Verlag, München–Wien, 1994. 173.

⁸⁶ Lothar KIESLICH: i. m. 53–57.

⁸⁷ Uo. 69–70.

jében megakadályozott ellenforradalomban vezető szerepet vállalt volna. Miután feleségével együtt hazatért Romániából, egyetemi tanári állásából nyugdíjazták. Magyarországon ezután nem jelenhettek meg Lukács György művei, és a *Társadalmi Szemlé*ben a filozófiáját támadó cikksorozatot közöltek. Személyes szabadságát azonban nem korlátozták és nyugaton továbbra is publikálhatott.⁸⁸ Ugyanakkor filozófiájának németországi követőit – az ő állítólagos ügynöki működésére hivatkozva – hosszú évekre bebörtönözték.

Harich, Janka és társaik perében az ügyész és a bíró egyaránt tisztában volt a vádak képtelenségével. Igazodniuk kellett azonban az előre megírt forgatókönyvekhez, amelyek nem a ténylegesen elkövetett cselekményekről szóltak, hanem az NSZEP legfelsőbb köreiben dülő heves hatalmi harcban az Ulbricht-csoport érdekeit szolgálták. 1956 végén–1957 elején ugyanis a Központi Bizottság néhány tagja – Karl Schirdewan, Ernst Wollweber és Fred Oelßner – minimális személyi változásokat, legalább a teljesen lejáratódott Walter Ulbricht háttérbe szorítását, esetleg a lemondatását szerették volna elérni, de igazi reformokra nem törekedtek.⁸⁹ Februárban a Központi Bizottság 30. plenumán Ulbricht nyilvánosan bejelentette, hogy ellentámadásba megy át. Nem véletlenül kezdődött meg a következő hónapban a reformkommunista értelmiségiek persorozata, és vették őrizetbe ekkor a még szabadlábban lévőket. Ezzel ugyanis minden párttagot, egyetemi oktatót és tudományos munkatársat meg lehetett fenyegetni, nehogy a jövőben az NSZEP első titkárát és irányvonalát kritizálni merjék.⁹⁰

Lukács Berlinbe hozatala Anna Seghers ötlete volt, és ezt Johannes R. Becher is támogatta. A német írók egy része, köztük Seghers, Heinrich Mann és Egon Erwin Kisch, mexikói emigrációban vészelte át a náci diktatúra időszakát, és ott tartózkodott Walter Janka is, aki könyvkiadót működtetett és megjelentette az emigránsok műveit. Janka meghurcolásával a neves, antifasiszta írókat és művészeket is megalázta Ulbricht. Seghers, Becher, Willi Bredelt és Bodo Uhsét arra kényszerítette, hogy

⁸⁸ HERMANN István: i. m. 192–194.

⁸⁹ Ulbricht riválisainak valóságos céljait a német történészek vitatják. Heike Amos lipcsei történész szerint Walter Ulbricht leváltását nem tervezték, csupán egyre növekvő hatalmát kívánták korlátozni, és merev, egyszemélyi vezetési stílusának megváltoztatására szerették volna rábírní. Legfőbb ellenlábas, Karl Schirdewan 1956 novemberében, a politikai válság mélypontján személyesen óvta Ulbrichtot Rákosi példájának követésétől, aki nem vonta le a tanulságot a XX. kongresszusból és ezzel hozzájárult a magyarországi események alakulásához és saját bukásához is. (Heike Amos: *Die Machtkämpfen der Führung der SED in den 1950er Jahren*. www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/abteilungen/sapmo/8.pdf)

⁹⁰ Lothar KIESLICH: i. m. 75.

a tárgyalóteremben a közönség soraiban ülnek végig a pert, mivel az abszurd koncepció szerint valamennyien az Aufbau Kiadó volt vezetője bűntársainak számítottak.⁹¹ Jankát a bíróság öt évre ítélte, aki börtönéből három és fél év letöltése után, 1960 karácsonyán amnesztiával szabadult. A per másik három vádlottját, Justot, Zögert és Wolfot három és fél év, két és fél év, illetve négy év börtönbüntetéssel sújtották.⁹²

A kihallgatások körülményeiről, az ügyészégi és a bírósági eljárások hátteréről keveset tudunk. Harich ügyében valószínűleg a halálos ítélet lehetősége is felmerült, vagy legalábbis zsarolhatták vele. Talán ezzel magyarázható végtelenül megalázó önkritikája, amelyet utolsó szó jogán a bíróság előtt hangoztatott. Megköszönte a Stasinak, hogy még idejében őrizetbe vették, mielőtt tevékenysége abba a stádiumba jutott volna, amiért halálos ítélet jár.⁹³ Harich az NDK összeomlása után úgy magyarázta 1957-ben mondott beszédét, hogy nem értették meg a benne foglalt iróniát. Ám ennek ellentmond a következő kirakatperben Jankára és társaira tett tanúvallomása, továbbá a börtönben írt önéletrajza, melyben Ernst Blochot és Lukács Györgyöt vádolta, amiért Ulbricht ellen hangolták. Mint írta: „Hatásukra vontam le a következtetést, hogy nálunk a vezetésben szükséges a váltás.” A továbbiakban Blochnak az egyetemi hallgatókra gyakorolt negatív hatását részletezte, majd tanársegédeit és munkatársait sorolta fel név szerint.⁹⁴

Ernst Blochot nemzetközi hírneve miatt mégsem merték letartóztatni, és hasonlóan jártak el vele, mint Lukács Györggyel Magyarországon. Eltiltották a publikálástól, és nyugdíjazásával kizárták az egyetemi oktatásból, mire Bloch az NSZK-ba távozott és Tübingenben tanszékvezető professzori állást kapott. Lipcsei körének valamennyi tagját kizárták az NSZEP-ből. Gerhard Zwerenz nyugatra menekült, Günter Zehm tanársegédet azonban, Bloch legközelebbi munkatársát igazgatásért négy év börtönbüntetésre ítélték. Az ugyancsak lipcsei Erich Loest író, aki Zwerenz-cel együtt a politikai rendszert bíráló cikkeket jelentetett meg a *Sonntag*-ban, igazgatásért és államellenes szervezkedésért nyolc évre ítélték.⁹⁵

1958 elejére a pártvezetésen belüli harc az Ulbricht-csoport javára dőlt el. Schirdewant, Oelßnert és Wollwebert frakciózás miatt kizárták a Központi Bizottságból. Kurt Hagert megalázó önkritikára kényszerítették, és a kultúra és az oktatásügy közvetlen pártirányítás alá helyezésével

⁹¹ Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 279.

⁹² Lothar KIESLICH: i. m. 74.

⁹³ Uo. 57.

⁹⁴ Wolfgang HARICH: i. m. 89–90.; Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 289.

⁹⁵ Waldemar KRÖNIG–Klaus-Dieter MÜLLER: i. m. 294.; Lothar KIESLICH: i. m. 127.

Johannes R. Becher miniszteri funkciója is formálissá vált. Ugyanakkor a keményvonalas Honecker, Matern és Mielke kerültek előtérbe, és maradtak évtizedekig, Ulbricht halála után is az NSZEP irányvonalának meghatározó személyiségei. Schirdewan bűnlajstromában fontos helyet foglalt el az 1956 novemberében–decemberében tanúsított engedékeny magatartása, az, hogy tárgyalt és egyezkedett a Humboldt Egyetem hallgatóival, ahelyett, hogy a munkásőrséggel verette volna szét a diákgyűléseket.⁹⁶

Itt kell megemlíteni, hogy az NDK összeomlása után Walter Ulbricht irathagyatékából különös dokumentum került elő. Megtalálták Wolfgang Harich 50 oldalas platformját Schirdewan névvel és Ulbricht kézírásos megjegyzéseivel. Nem lehet eldönteni, hogy provokációval, a rivális funkcionárius lejáratásának esetével állunk-e szemben, vagy Schirdewan valóban foglalkozott a reformkommunista értelmiségiek platformjával, és a követelések élet némileg tompítva, a Központi Bizottság elé akarta terjeszteni azt.⁹⁷

Összegzés

Az 1956-os forradalom direkt és indirekt módon egyaránt hatott az NDK későbbi történetére. Az egyetemi oktatók és a tudományos intézetek munkatársai közötti tisztogatás – amely a pártvezetésen belüli hatalmi harc megszűnése után is folytatódott – például hozzájárult ahhoz, hogy kialakuljon a végletekig elkötelezett értelmiségieknek és funkcionáriusoknak az a generációja, amely egészen 1989-ig meghatározó szerepet töltött be az NDK-ban. Jól illusztrálja ezt az az eset, amikor 1958. április 1-jén a Humboldt Egyetem pártvezetőisége határozatban kötelezte a marxista tanszékek oktatóit, hogy írásban, részletesen számoljanak be az 1956 októberében–novemberében tanúsított magatartásukról. Arról az időszakról, amikor „a magyarországi ellenforradalmi puccsot, továbbá a lengyelországi sztrájkokat és tüntetéseket felhasználva a Harich-féle ellenforradalmi csoport az egyetemen a társadalomtudományi tantárgyak intézetében köztársaság- és pártellenes tevékenységet fejtett ki”. Valóságos rituális kollektív megalázkodás, tragikomikus önmarcangolás és egymás, olykor saját házastársuk ellen irányuló vádaskodások tömkelegét tartalmazzák a kétnapos határidőn belül elkészített jelentések.

⁹⁶ Ilko-Sascha KOWALCZUK: i. m. 24–25.

⁹⁷ Schirdewanhoz eljutott az 50 oldalas program egyik példánya, ám ez nem lehetett azonos azzal, amelyen Ulbricht megjegyzései olvashatók. (Armin MITTER–Stefan WOLLE: i. m. 276–277.)

Nemcsak szóban és tettben, hanem gondolatban elkövetett „bűncselekmények” orwelli képét rögzítik ezek a beszámolók. Volt, aki arról írt, hogy a legmélyebben szégyelli magát, amiért Hruscsov titkos beszédét, „ezt az ellenséges anyagot” megszerezte. (Nem a szovjet pártvezetőt tekintette ellenségnek, hanem a nyugati újságot, amely a beszédet tartalmazta.) Egy másikat a nyugatról sugárzott tánczene hallgatásáért mar-dosta a lelkiismeret – ő ráadásul, bevallása szerint, még a magyarországi ellenforradalmi puccs híreit is figyelemmel kísérte. Egy harmadik egyetemi oktató lelki megingásáról számol be, arról, hogy 1956 karácsonján négy szemközt folytatott magánbeszélgetésben, természetesen beszélgetőpartnerét megnevezve, Ulbricht leváltását helyeselte, és ezzel az ellenforradalmat támogatta. A kollégáikkal folytatott vitáikról szinte valamennyien írtak. Bizonyára úgy vélték, jobb, ha maguk tesznek erről vallomást, mintha őket súgják be. A Harich-csoport kárhoztatása és az éberség elhanyagolásának vétsége nem maradhatott ki a jelentésekből, hiszen a marxista tárgyak oktatói tudták, ezt várja el tőlük a párt.⁹⁸

Az NSZEP propagandája éveken át kánonszerűen ismételte, hogy 1956-ban nyugati ügynökök az erre alkalmas diákokat és értelmiségieket felhasználva ellenforradalmat akartak kirobbantani az NDK-ban, akárcsak Magyarországon, ám ezt a pártvezetés határozottsága megakadályozta. A magyarországi események híre valóban bátorította az ellenzékot, elsősorban az egyetemek és főiskolák hallgatóit, de a reformkommunista értelmiségieket inkább elriasztotta. Közvetlen összeköttetés azonban nem alakulhatott ki az egymástól sok száz kilométerre eső, közös határral nem rendelkező országok lakossága között. Az egyedüli személyes kapcsolatra, Lukács György és a keletnémet filozófusok találkozására pedig még jóval a magyar forradalom kitörése előtt került sor. Nem tudjuk biztosan, vajon a német értelmiségiek a Petőfi Körrel közvetlenül kapcsolatba kerültek-e, ám erre utal, hogy Lukács Kelet-Berlinbe menekítésének előkészítésekor felmerült Günter Kunertnek, a kelet-berlini rádió tudósítójának a neve, aki állítólag személyesen ismerte a Petőfi Kör tagjait. Az 1956 őszen lezajlott egyetemi mozgalmak története is csak részben feltárt. A lipcsei Karl Marx Egyetem hallgatóinak tevékenységéről az erre vonatkozó szakirodalom alig tartalmaz adatokat, noha diákszervezkedések az NDK második legnagyobb városában is kialakultak. Később itt ítélték el az egyedüli egyházi személyt, Siegfried Schmutzler evangélikus egyetemi lelkészt, aki támogatta a marxista tantárgyak eltörlésére és a független diákszervezet megalakítására vo-

⁹⁸ Uo. 282–284.

natkozó követelést.⁹⁹ Ernst Bloch lipcsei szemináriumának működése ugyancsak feltáratlan. Ismeretlen a középiskolások, a magyarországi gimnáziumok 3-4. osztályának megfelelő, Oberschulének nevezett felsőbb oktatási intézményekbe járó diákok mozgalma, akik közül sokat, az Eisenbergi Kör tagjait és drezdai fiatalokat is börtönbüntetésre ítélték, részben a magyar forradalom iránti szolidaritásuk kinyilvánításáért. Ezeket a kérdéseket néhány megjelent kötet, tanulmány és egyéb publikáció alapján nem lehet tisztázni. A teljes németországi szakirodalom megismerésén túl feltétlenül szükséges lenne az egyes egyetemi levéltárak iratanyagának és a felsőoktatási intézményekről tett napi Stasi-jelentéseknek az alapos feltárása is.

Az 1956-os magyar forradalom hatása az NDK ellenzéki mozgalmaira a közvetlen kapcsolat hiánya ellenére nem volt jelentéktelen. Ám sokkal jelentősebbek voltak ennél, és a keletnémet állam történetére meghatározónak bizonyultak a forradalom vérbefojtásának következményei, a szovjet külpolitika megmerevedése a szatellit államok irányában. A rendkívül népszerűtlen, ámde kiváló taktikai érzékkel rendelkező Walter Ulbricht kihasználta ezt a számára váratlanul kínálkozó kedvező alkalmat, és hatalmát a leggátlástalanabb eszközökkel stabilizálta. Hruscsovhoz, a szovjet pártfőtitkárhoz a sztálingrádi harcok időszakából személyes jó kapcsolat fűzte, de ez valószínűleg önmagában nem lett volna elég egy Rákosi Mátyáshoz hasonlítható politikus uralmának maradéktalan átmentéséhez.¹⁰⁰ A román és az albán pártvezetésen kívül legfelsőbb szinten egyedül az NDK-ban maradt helyén változatlanul a sztálinista nómenklatúra.¹⁰¹ Ulbricht követőinek és szellemi örököseinek csillaga véglegesen csak 1989-ben, a berlini fal lerombolásakor áldozott le. Közhelynek számít, hogy a fal lebontásában a magyar politikusok fontos szerepet játszottak. Kevésbé ismert azonban, hogy a magyarországi események, az 1956-os forradalom leverése közvetetten ahhoz is

⁹⁹ Uo. 291.

¹⁰⁰ Rákosi és Ulbricht pártvezetői pályafutása a látszólagos hasonlóság ellenére ellentétes tendenciát mutatott. Ulbricht Rákosival ellentétben az 1950-es évek elején csupán afféle *primus inter pares* volt, és hatalmát fokozatosan, ellenfeleit a politikai vezetésből egymás után kiszorítva erősítette meg, majd 1958-ra személyes vazallusaira támaszkodó merev párhierarchiát alakított ki. További kutatásokkal valószínűleg fel lehetne tární, hogy az NSZEP Politikai Irodáján belüli hatalmi harcok kimenetelét mennyire befolyásolta az 1956-os magyar forradalom leverése. Ugyanis Walter Ulbricht a legfelsőbb pártvezetésben is kijátszotta a magyar kártyát, mint ahogyan azt a reformértelmesítésekkel és az irodalmi, művészeti élet vezetőivel, Seghersszel és Becherrel szemben tette.

¹⁰¹ Bulgáriában Lvko Cservenkov főtitkár leváltása, Csehszlovákiában Klement Gottwald halála jelentett változást a legfelsőbb pártvezetésben, noha a sztálinista hatalmi hierarchia többi tagja a helyén maradt.

hozzájárult, hogy a szocialista országok legfejlettebbikében a lejáratódott csúcsfunkcionáriusok nemcsak helyükön maradhattak, az NDK kül- és belpolitikáját tovább irányíthatták, hanem Walter Ulbricht abszolút hatalmat is kiépíthetett magának. A kisebb változásokat és rugalmasabb vezetési stílust sürgető pártfunkcionáriusoktól „megtisztult” nómenklatúra azonban továbbra sem tudta megakadályozni a keletnémet lakosság tömeges nyugatra távozását, ezért 1961-ben a moszkvai vezetés jóváhagyásával elhatározta és végrehajtotta a berlini fal felépítését.